

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Η παιδεία και οι
επιστήμες στην
προοπτική της
αναζήτησης της
αλήθειας στον *Ηθικό* ή
περί παιδείας του
Θεόδωρου Μετοχίτη.

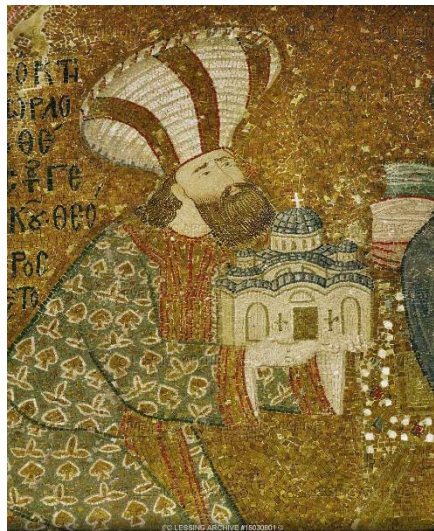
Μουσαφείρης Αθανάσιος
Μεταπτυχιακός φοιτητής Φυσικών Επιστημών στην Εκπαίδευση
Αθήνα Νοέμβριος 2017

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών

Η παιδεία και οι επιστήμες στην προοπτική της
αναζήτησης της αλήθειας στον Ηθικό ή περί
παιδείας του Θεόδωρου Μετοχίτη.

Εικόνα 1

Μουσαφείρης Αθανάσιος Α.Μ. 215414
Μεταπτυχιακός φοιτητής Φυσικών Επιστημών
στην Εκπαίδευση

Αθήνα Νοέμβριος 2017

Επιβλέπων καθηγητής: κος Ευθύμιος Νικολαΐδης

Σύνοψη

Λέξεις – κλειδιά: παιδεία, επιστήμες, αστρονομία, αλήθεια, θεωρία των όντων.

Η εργασία που ακολουθεί επικεντρώνεται στο έργο του Θεοδώρου Μετοχίτη “Ηθικός ή περί παιδείας”. Πρόκειται για μια μαρτυρία του χριστιανικού ανθρωπισμού των Παλαιολόγειων χρόνων η οποία παρουσιάζει με χαρακτηριστικό τρόπο τις πνευματικές αναζητήσεις των διανοουμένων της εποχής. Ο Μετοχίτης προτείνει μια μορφή ιδανικού βίου, τον «κατὰ νοῦν βίο», στην προοπτική αναζήτησης της αλήθειας και της ευδαιμονίας, βασισμένη στη σύνθεση της ελληνικής φιλοσοφικής παράδοσης με τη λόγια χριστιανική γραμματεία και πίστη, αλλά σε διακριτική πλην σαφή απόσταση από τη μοναστική ηθική που ήταν ταυτισμένη με τη μυστική θεολογία.

Ο Ηθικός γράφτηκε γύρω στο 1305. Ήταν τότε που ανέλαβε το αξίωμα του Λογοθέτη του γενικού και αρκετές κρατικές υποθέσεις περνούσαν από τα χέρια του, επί αυτοκρατορίας Ανδρονίκου του Β'. Στον Ηθικό ο Μετοχίτης παροτρύνει έναν νέο να ασχοληθεί με την παιδεία και την αρετή, μέσα στο πνεύμα της αναβίωσης του παιδευτικού ιδεώδους της αρχαίας φιλοσοφίας πριν την οριστική πολιτική και οικονομική παρακμή της αυτοκρατορίας που κατέληξε στην Άλωση το 1453.

Το κείμενο ως λογοτεχνικό είδος ανάγεται στον χαμένο Προτρεπτικό του Αριστοτέλη, ο οποίος αποσκοπούσε να στρέψει τους ανθρώπους (έτσι προκύπτει και ο όρος προτρεπτικός) στη φιλοσοφία, στην γνώση της αλήθειας και του κόσμου μέσω των επιστημών. Η έννοια της «παιδείας» ή οι «λόγοι» όπως τους εννοεί ο Μετοχίτης δεν αποσκοπούσαν στην τυπική εκπαίδευση των νέων αλλά είχε ως τελικό προορισμό τη θεωρία των όντων, δηλαδή την προσέγγιση του Θεού. Ο Μετοχίτης αντλεί έννοιες, όρους και διακρίσεις κυρίως από τον Πλάτωνα, τον Αριστοτέλη, τους Στωικούς, και τους νεοπλατωνικούς, ενώ δεν λείπουν και οι ρητές αναφορές και σε άλλους φιλοσόφους, όπως για παράδειγμα στον Σωκράτη, τον Πυθαγόρα και τον Επίκουρο. Εντοπίζουμε, όμως, και απηχήσεις της χριστιανικής σκέψης και της πατερικής γραμματείας, όπως αυτές του Μεγάλου Βασιλείου και του Μάξιμου του Ομολογητή.

Ο Μετοχίτης, παρουσιάζει στον Ηθικό, μια ιδιαίτερη προσέγγιση του θείου. Η προσέγγιση αυτή περνάει μέσα από τη μελέτη των αισθητών και την αναζήτηση του νοήματος και του λόγου της υπάρξεώς τους. Ο κόσμος, η φύση και το σύμπαν δεν είναι απλώς αντικείμενο επιστημονικής παρατήρησης, αλλά είναι ένας ζωντανός οργανισμός άξιος θαυμασμού,

στον οποίο καθρεπτίζεται το μεγαλείο του Δημιουργού του, τον οποίο αποκαλεί στο κεφάλαιο 32 «εὐρετὴν καὶ τεχνίτην».

Abstract

Keywords: *paideia/education, science, astronomy, truth, theory of beings.*

The work that follows focuses on the work of Theodorus Metochites (1270–1332) entitled "Ethikos e Peri paideias". It is a testimony of Christian humanism in the Palaeologan period, which presents in a rather typical way the intellectual interests of the scholars of his time. Metochites proposes a form of ideal life, the "life according to the Intelligence", in the perspective of an ongoing quest for truth and human flourishing (eudaimonia), based on the synthesis of the Greek philosophical tradition and Christian Revelation and faith, in a discreet but clear distance from the ascetical morality linked to mystical theology.

"Ethikos e Peri paideias" was written around 1305. It was then that he undertook the assignment of Logothetis of the General and several state cases went through his supervision on an empire of Andronicus II Palaeologus. In Ethikos, Metochites urges a new one to deal with "paideia" and virtue, in the spirit of revival of the educational ideals of ancient philosophy before the definitive political and economic decline of the empire that concluded in the Fall of Constantinople in 1453.

The text as a literary kind recalls the Aristotle's text "lost Protreptikos", which was aimed at turning people (that is how is resulting the name protreptikos) into the philosophy, the knowledge of the truth and the world through science. The concept of "paideia" or "logoi" doesn't mean only education but was aimed to the *theory of beings*, which was led to God. Metochites gets concepts and terms from Plato, Aristotle, Stoics and Neoplatonists, while there are no missing references to other philosophers, such as Socrates, Pythagoras and Epicurus. We also find references to Christian Revelation such as Maximus the Confessor and Cappadocians Fathers such as Basil the Great.

Metochites, presents a particular approach of God in "Ethikos e Peri paideias". This approach passes through the study of beings, *the theory of beings that* is the study of the causes of the beings which lead to the perspective of an ongoing quest for truth which is the God. World, nature and universe is a living organism worthy of admiration, in which the majesty of God is reflected, who Metochites calls perfect Creator and Designer in chapter 32 of Ethikos.

Περιεχόμενα

Αντί προλόγου.....	6
Εισαγωγή.....	7

ΜΕΡΟΣ Ι

A) Ιστορικό και πολιτιστικό πλαίσιο	12
B) Η εκπαίδευση στο Βυζάντιο τον 13 ^ο και 14 ^ο αιώνα.....	15
Γ) Βιογραφία... ..	19
Δ) Πολιτική σταδιοδρομία.....	22
Ε) Η Σχέση του Μετοχίτη με τις επιστήμες	24

ΜΕΡΟΣ ΙΙ

A) Η έννοια της αρετής στον Μετοχίτη.....	31
B) Η έννοια της παιδείας στον Μετοχίτη.....	38
Γ) Η αξία των βιβλίων.....	43
Δ) Θεωρία των όντων και Φυσική θεωρία	47
Ε) Πνευματική ηδονή.....	57
ΣΤ) Μέριμνες της ζωής, εγκατάλειψη της γνώσης, πρακτικός έναντι θεωρητικού βίου.....	62
Ζ) Επίλογος.....	64
Βιβλιογραφία.....	66
Εικόνες.....	72

Αντί προλόγου

Η παρούσα εργασία εκπονήθηκε στο πλαίσιο του μαθήματος *Ιστορία και Φιλοσοφία επιστημών* για το μεταπτυχιακό πρόγραμμα *Φυσικές επιστήμες στην εκπαίδευση* κατά την ακαδημαϊκή περίοδο 2016-2017. Η επιλογή του συγγραφέα και του θέματος συνδέεται με το ενδιαφέρον μου για τη σχέση πνευματικής και επιστημονικής παιδείας στο Βυζάντιο και με την παρότρυνση του επιβλέποντος καθηγητή κ. Νικολαΐδη.

Ο Θεόδωρος Μετοχίτης (1270-1332) είναι μια φωτεινή, εμβληματική μορφή μιας περιόδου κρίσης αλλά και πνευματικής δημιουργίας, και με αυτήν την έννοια το έργο και η προσωπικότητά του μπορούν να είναι ακόμη επίκαιρα.

Σε αυτό το σημείο, θα ήθελα να ευχαριστήσω μέσα από την καρδιά μου τον κ. Ευθύμιο Νικολαΐδη, καθηγητή του μεταπτυχιακού προγράμματος όπως επίσης και την επιστημονική βοηθό του κα Εύη Δελλή, για την πρόθυμη καθοδήγηση και συνεργασία που μου έδειξαν κατά τη διάρκεια της εκπόνησης της παρούσας διπλωματικής εργασίας. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους καθηγητές, κ. Κωνσταντίνο Σκορδούλη και κα Γιάννα Κατσιαμπούρα, για τη συνεργασία και τη διδασκαλία των μαθημάτων της συγκεκριμένης κατεύθυνσης.

Ακόμη θα ήθελα να ευχαριστήσω τους γονείς μου, Θεόφιλο και Διονυσία Μουσαφείρη, πρωτίστως για όσα μου δίδαξαν και για την αμέριστη συμπαράσταση που εξακολουθούν να δείχνουν στο πρόσωπο μου.

Αθήνα, Νοέμβριος 2017

Εισαγωγή

Η περίοδος των Παλαιολόγων, γνωστή και ως Παλαιολόγεια Αναγέννηση είναι μια ιστορική περίοδος που ξεκινά το 1261, με την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τον Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο, που ως τότε βρισκόταν υπό την κατοχή των Φράγκων, , και λήγει με την τελική άλωση της από τους Οθωμανούς το 1453.

Κι ενώ η Βυζαντινή αυτοκρατορία δοκιμάζεται, παρακμάζει και συρρικνώνεται οικονομικά και πολιτικά, παρατηρείται μια άνθιση της πνευματικής και καλλιτεχνικής ζωής αντιστρόφως ανάλογη με την εσωτερική πολιτική κατάσταση. Αυτή η πνευματική έκλαμψη, λίγο πριν το τέλος, συνδυάζεται με μια σαφέστατη στροφή στις πολιτιστικές και πνευματικές αξίες της αρχαιότητας, και βέβαια στη μελέτη της αρχαίας κλασικής γραμματείας. Οι τομείς στους οποίους παρατηρείται ανάπτυξη και παραγωγικό έργο είναι η παιδεία, οι επιστήμες, η φιλοσοφία και η φιολογία.

Την Παλαιολόγεια περίοδο χαρακτηρίζουν σημαντικοί λόγιοι (όπως ο Μάξιμος Πλανούδης, ο Γεώργιος Παχυμέρης, ο Θεόδωρος Μετοχίτης, ο Νικηφόρος Γρηγοράς, ο Γεννάδιος Σχολάριος, , ο Γεώργιος Πλήθων, ο Βησσαρίων κ.α.). Έδρασαν τόσο σε λόγιο και φιλοσοφικό επίπεδο, όσο σε επίπεδο διδασκαλίας αλλά και κοινωνικής και πολιτικής συμμετοχής.

Μεταξύ των λογίων της εποχής, που ξεχωρίζουν για την προσωπικότητα και το έργο τους, δεσπόζουσα θέση κατέχει ο Θεόδωρος Μετοχίτης, ο οποίος αναδείχτηκε σε σπουδαίο εκπρόσωπο του βυζαντινού ουμανισμού.

Ο Θεόδωρος Μετοχίτης, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο μαθητής του Νικηφόρος Γρηγοράς, στην *Ιστορία* του (7.11. 2-3):¹

«Με το μέγεθος του σώματός του, την αρμονία των μελών του και άλλα χαρακτηριστικά, και με λαμπρότητα των ματιών του τραβούσε επάνω του τα μάτια όλων. Στη φυσική του ικανότητα ως ομιλητή, την πνευματική ικανότητα για δουλειά, τη δύναμη της μνήμης και την καθαρή αντίληψη σε όλους τους κλάδους του επιστητού έφτασε σε μεγάλα ύψη. Ήταν τόσο εύλωτος όταν

¹ N. G. Wilson, *Οι λόγιοι στο Βυζάντιο*, μετάφραση Ν. Κονομής, Αθήνα, εκδ. Καρδαμίτσα, 1991, σσ. 325-326.

απαντούσε σε κάθε είδους ερωτήσεις, είτε για την αρχαιότητα η τη σύγχρονη εποχή, λες και η γλώσσα του ήταν βιβλίο, έτσι που οι φίλοι του είχαν μικρή ή καθόλου ανάγκη βιβλίων. Γιατί ήταν ζωντανή βιβλιοθήκη και έτοιμη αποθήκη πληροφοριών. [...] Το πιο αξιόλογο γεγονός γι' αυτόν ήταν ότι, ενώ οι δημόσιες υποθέσεις ήταν σε τέτοια κατάσταση σύγχυσης, με την επικείμενη θύελλα και μια ολόκληρη σειρά υποχρεώσεων που απασχολούσαν το μυαλό του, τίποτα σε καμιά περίπτωση δεν τον εμπόδισε από το διάβασμα και το γράψιμο. Τόσο επιδέξιος ήταν και στις δύο σφαίρες δραστηριότητας ώστε μπορούσε να δουλεύει από νωρίς το πρωί ως το βράδυ στο παλάτι, αφιερωμένος εξολοκλήρου στη δημόσια διοίκηση και διεκπεραιώνοντάς την με μεγάλο ενθουσιασμό, σαν να μην είχε καθόλου λογοτεχνικά ενδιαφέροντα. Φεύγοντας από το παλάτι αργά θα αφιερωνόταν ύστερα ολοκληρωτικά στο διάβασμα, σαν να ήταν ένας λόγιος εντελώς αποσπασμένος από τη δημόσια ζωή.»

Η εργασία που ακολουθεί επικεντρώνεται στο έργο του Μετοχίτη *Ηθικός ή περί παιδείας*. Πρόκειται για μια μαρτυρία του χριστιανικού ανθρωπισμού των Παλαιολόγειων χρόνων η οποία παρουσιάζει με χαρακτηριστικό τρόπο τις πνευματικές αναζητήσεις των διανοουμένων της εποχής. Ο Μετοχίτης προτείνει μια μορφή ιδανικού βίου, τον «κατὰ νοῦν βίο», στην προοπτική αναζήτησης της αλήθειας και της ευδαιμονίας, βασισμένη στη σύνθεση της ελληνικής φιλοσοφικής παράδοσης με τη λόγια χριστιανική γραμματεία και πίστη, αλλά σε διακριτική πλην σαφή απόσταση από τη μοναστική ηθική που ήταν ταυτισμένη με τη μυστική θεολογία.

Ο *Ηθικός* γράφτηκε γύρω στο 1305,² ή λίγο αργότερα, εφόσον, τα παιδιά του, οι δύο κόρες και ο γιος του, ήταν ακόμη μικρά. Ήταν τότε που ανέλαβε το αξίωμα του Λογοθέτη του γενικού και αρκετές κρατικές υποθέσεις περνούσαν από τα χέρια του, επί αυτοκρατορίας Ανδρονίκου του Β'.³ Όπως σημειώνει ο εκδότης του έργου, Ιωάννης Δ. Πολέμης, η

² Θ. Μετοχίτης, *Ηθικός ή περί παιδείας*, Εισαγωγή – κριτική έκδοση – μετάφραση – σημειώσεις – Ι. Δ. Πολέμης (β' έκδ. αναθεωρημένη), Αθήνα, εκδ. Κανάκη, 2002, εισαγωγή σσ. 9-10.

³ D. M. Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου 1261 – 1453*, μετάφραση Σ. Κομνηνός, Αθήνα, εκδ. Παπαδήμα, 2001, σελ. 255. Ο Ανδρόνικος ο Β' ήταν ενθουσιώδης προστάτης

χρονολόγηση αυτή ενισχύεται και από τη θέση που έχει το κείμενο στον μοναδικό κώδικα που το παραδίδει, τον Vindobonensis phil. gr. 95, όπου τα κείμενα, σύμφωνα με την κρατούσα σήμερα άποψη, είναι αντιγραμμένα κατά χρονολογική σειρά.

Στον *Ηθικό* ο Μετοχίτης παροτρύνει έναν νέο να ασχοληθεί με την παιδεία και την αρετή, μέσα στο πνεύμα της αναβίωσης του παιδευτικού ιδεώδους της αρχαίας φιλοσοφίας πριν την επικράτηση των ησυχαστικών τάσεων και την οριστική πολιτική και οικονομική παρακμή της αυτοκρατορίας που κατέληξε στην Άλωση το 1453. Στο έργο δεν αποτυπώνεται μόνον η πολυμάθεια ενός ξεχωριστού και μάλλον προνομιούχου ανθρώπου της εποχής. Εκφράζεται και η ευαισθησία του, σε τόνο συχνά μελαγχολικό, με την οποία ο Μετοχίτης διαγράφει την επερχόμενη κρίση για τη ζωή της Αυτοκρατορίας, αλλά και την κοσμοθεωρία της.

Ο *Ηθικός* είναι μια εκτενής πραγματεία που έχει ως σκοπό να εξάρει τη σημασία και τα αγαθά της παιδείας, ένας λόγος περί τους λόγους, η ανάγνωση του οποίου στοχεύει στην διαφορετική αντιμετώπιση της ζωής εκ μέρους του αποδέκτη και τη μετατόπιση του ενδιαφέροντος του από τα εφήμερα υλικά αγαθά σε αυτά του πνεύματος, που δεν φθείρονται και εξοπλίζουν τον κάτοχό του με εσωτερική ηρεμία για τις δυσκολίες και την αστάθεια της ζωής, φέρνοντάς τον παράλληλα πιο κοντά στον Θεό.

Ο Μετοχίτης, όμως, στον *Ηθικό* του παρουσιάζει μια ιδιαίτερη προσέγγιση του θείου. Η προσέγγιση αυτή περνάει μέσα από τη μελέτη των αισθητών και την αναζήτηση του νοήματος και του λόγου της υπάρξεώς τους. Ο κόσμος, η φύση και το σύμπαν δεν είναι απλώς αντικείμενο επιστημονικής παρατήρησης, αλλά είναι ένας ζωντανός οργανισμός άξιος θαυμασμού, στον οποίο καθρεπτίζεται το μεγαλείο του Δημιουργού του, τον οποίο αποκαλεί στο κεφάλαιο 32 «εύρετην καὶ τεχνίτην». Ο Μετοχίτης δεν προχωρεί, όπως σημειώνει στην εισαγωγή ο εκδότης του,⁴ πέρα από το στάδιο της φυσικής θεωρίας των μυστικών θεολόγων. Στη δική του προσέγγιση, η θεωρία τῶν ὄντων δεν είναι προπαρασκευή για τη μυστική ένωση με το θείο, αλλά αυτοσκοπός και τελικό στάδιο της πνευματικής πορείας του. Η εμβάθυνση στη «θαυματοποιίαν» της φύσεως, όπως χαρακτηριστικά λέει σε άλλο έργο του, είναι ταυτόχρονα πνευματική αναζήτηση και θρησκευτική εμπειρία. Εστιάζει, λοιπόν, κυρίως στη θεωρία τῶν ὄντων, στη γνώση του κόσμου, και

των γραμμάτων και των τεχνών. Ο Γρηγοράς στην ιστορία του *Ιστορία* (I. 327. 334-335). παρομοιάζει τη αυλή του με την Ακαδημία, τη Στοά και το Λύκειο της αρχαιότητας.

⁴ Θ. Μετοχίτης, *Ηθικός ἢ περὶ παιδείας*, εισαγωγή σσ. 48-51.

μάλλον αποσιωπά, χωρίς να την απορρίπτει, την υπερβατική γνώση του Θεού.

Όπως αναφέρει και στην αρχή του 15^{ου} κεφαλαίου, επιστέγασμα της γνώσης είναι η ενατένιση του κόσμου, θέαση των όντων *αφ' υψηλού*:

«Γιατί ο λόγος και η αρετή παρουσιάζουν πολλά κοινά σημεία τους. Έχουν μεγάλη συγγένεια, εφόσον επιδιώκουν την έρευνα και τη γνώση των όντων και της ανθρώπινης ζωής ως συνόλου, ενώ, παράλληλα, επιθυμούν και τα δύο να βρουν το αγαθό, προκειμένου να φθάσουν στη θεωρία του».⁵

Ωστόσο ο Μετοχίτης ίσως για να προλάβει τις πιθανές αντιδράσεις των μοναστικών κύκλων εκφράζει την προσήλωσή του στα κεντρικά δόγματα της χριστιανικής πίστης (όπως αυτά ορίστηκαν από την πατερική σκέψη και τους ιερούς κανόνες) τα οποία εκθέτει συνοπτικά, στα πρώτα κεφάλαια του *Ηθικού* (κεφ. 6-9), θεωρώντας τα ως απαραίτητα θεμέλια της σωστής παιδείας.

Στην εργασία εστιάζουμε την προσοχή μας στο τρίπτυχο παιδεία/γνώση, αρετή, ευδαιμονία γιατί αυτά είναι αλληλένδετα στο σκεπτικό του Βυζαντινού λογίου. Στο πρώτο μέρος θα φωτίσουμε το ιστορικό πλαίσιο του έργου και την προσωπικότητα του Μετοχίτη. Στο δεύτερο μέρος θα αναφερθούμε αρχικά στην έννοια της «αρετής», η οποία εμφανίζεται και ως «ηθική» ή «αγαθό», έννοιες και όροι που απηχούν τις αντιλήψεις της ελληνορωμαϊκής και ύστερης αρχαιότητας και επανεμφανίζονται με χαρακτηριστικό τρόπο στα κείμενα των λογίων της Παλαιολόγιας περιόδου. Στη συνέχεια, θα δούμε την έννοια της «παιδείας» και την υπαρξιακή σημασία που της αποδίδει ο Μετοχίτης, αφού η παιδεία δεν προσφέρει μόνο τη γνώση, αλλά χαρίζει ηρεμία και διεξόδους στις αντιξοότητες της ζωής.⁶ Στο σημείο αυτό θα αναφερθούμε και στη βιβλιοφιλία του Μετοχίτη. Τα βιβλία εξασφαλίζουν πολύτιμα «ταξίδια» στον χρόνο και στον χώρο και αποτελούν υλικό για έναν ενάρετο «τρόπο ζωής» (βίο). Μετά θα δούμε τα ζητήματα της *θεωρίας των όντων*,

⁵ Θ. Μετοχίτης, *Ηθικός ή περί παιδείας*, κεφάλαιο 15.1-5: «Λόγω μέντοι πάνυ δὴ πρὸς τὴν ἀρετὴν κοινὰ πλεῖστα καὶ μεγίστη συγγένεια πρὸς τε τὴν τῶν ὄντων καὶ τοῦ βίου παντὸς σύνεσιν καὶ ἱστορίαν(εδώ έχει την έννοια της καθολικής γνώσης) καὶ πρὸς αὐτὴν ἔτι τὴν εὕρεσιν τοῦ ἀγαθοῦ καὶ θεωρίαν.»

⁶ Θ. Μετοχίτης, *Ηθικός ή περί παιδείας*, εισαγωγή: σσ. 12-13.

την έννοια της πνευματικής ηδονής και τη σχέση πρακτικού και θεωρητικού βίου.

Η παρούσα εργασία δεν εξαντλεί, βέβαια, το πλούσιο περιεχόμενο του *Ηθικού*. Απλώς επισημαίνει ορισμένες μόνον κεντρικές θεματικές και τις μεταξύ τους συνδέσεις με βάση τα ενδιαφέροντα και τις δυνατότητες μας. Η εισαγωγή του Ι. Ν. Πολέμη στον *Ηθικό* υπήρξε οδηγός και βασική αναφορά σε αυτήν την προσπάθεια.

Εικόνα 2

ΜΕΡΟΣ Ι

Ιστορικό και πολιτιστικό πλαίσιο

Μετά την Άλωση της Πόλης από τους Φράγκους το 1204, ακολούθησε μια περίοδος αποσταθεροποίησης, παρακμής και ύφεσης για την αυτοκρατορία. Δεν θα μπορούσε να αποτελέσει εξαίρεση η παιδεία και η εκπαίδευση σε όλη αυτή την κατάσταση. Η αυτοκρατορία χωρίστηκε σε βασιλεία μεταξύ αυτών και το βασίλειο της Νίκαιας. Ιδρυτής του βασιλείου της Νίκαιας ήταν ο Θεόδωρος Α' Λάσκαρης. Πριν πεθάνει, το 1222, ο Θεόδωρος άφησε στον θρόνο του τον Ιωάννη Βατάτζη, σύζυγο της κόρης του, Ειρήνης. Τον Ιωάννη Βατάτζη διαδέχθηκε το 1254, ο Θεόδωρος Β' Λάσκαρης ενώ αργότερα ανέλαβε τον θρόνο ο Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος. Ο στρατός της αυτοκρατορίας της Νίκαιας κατάφερε και απελευθέρωσε την Κωνσταντινούπολη τον Ιούλιο του 1261. Έτσι η Πόλη ανέκτησε ξανά τα ηνία της αυτοκρατορίας και παρέμεινε στη δυναστεία των Παλαιολόγων μέχρι την τελική Άλωση τον Μάιο του 1453. Διάδοχος του ήταν ο γιος του, Ανδρόνικος Β' Παλαιολόγος, ο οποίος έδειξε λαμπρά επιτεύγματα στα «γράμματα» και τις τέχνες σε αντίθεση με άλλους τομείς.⁷ Η Πόλη η οποία είχε χάσει την αίγλη της ξεκίνησε και πάλι να ορθοποδεί σε διάφορους τομείς όπως η εκπαίδευση.

Ο αυτοκράτορας της Νίκαιας Ιωάννης Βατάτζης (1222-1254), αναφέρει ο C. N. Constantinides,⁸ υπήρξε ένας από τους πρωτεργάτες του σχετικού εγχειρήματος, της προσπάθειας, δηλαδή, ανασυγκρότησης της αυτοκρατορίας. Ίδρυσε και πάλι σχολές, βιβλιοθήκες (κτίρια είχαν καταστραφεί, πάρα πολλά αρχεία και πηγές κλάπηκαν ή χάθηκαν). Αρκετοί λόγιοι αναδείχθηκαν και άρχισαν πάλι να διδάσκουν στις σχολές της Κωνσταντινούπολης, της Νίκαιας και άλλων ξακουστών κέντρων της εποχής.

Στην προσπάθεια πνευματικής ανασυγκρότησης, πρωταγωνίστησαν σημαντικοί λόγιοι και διδάσκαλοι της εποχής οι οποίοι συνέβαλαν με τις γνώσεις τους στην πνευματική αναζωογόνηση της αυτοκρατορίας. Μεταξύ αυτών και ο Νικηφόρος Βλεμμύδης (1197-1269).

⁷ Τ. Αθανασιάδης, *Οι αυτοκράτορες του Βυζαντίου*, Αθήνα, εκδ. Απογευματινή, 2003, σσ. 154-164.

⁸ C. N. Constantinides, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204-ca. 1310)*, Λευκωσία, εκδ. Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών Κύπρου, 1982, σσ. 9-12.

Διακόνησε ως διάκονος (μετέπειτα ιερομόναχος) στην αυτοκρατορία της Νίκαιας. Υπήρξε, όμως, και σπουδαίος φιλόσοφος. Πήγε στη Δύση για περαιτέρω σπουδές και υπηρέτησε και ως Μέγας Λογοθέτης και αστρονόμος. Σημαντικοί μαθητές του υπήρξαν ο Γεώργιος Ακροπολίτης και ο αυτοκράτορας Θεόδωρος Β' Λάσκαρης. Ο Γεώργιος Ακροπολίτης (1217-1282) πρόσφερε τις υπηρεσίες του ως δάσκαλος μαθηματικών και φιλοσοφίας ενώ διετέλεσε κι αυτός Μέγας Λογοθέτης. Ένας από τους σημαντικότερους σπουδαστές του ήταν ο Κωνσταντίνος Μελιτηνιώτης. Σιγά-σιγά η Κωνσταντινούπολη άρχισε να οργανώνει την εκπαίδευση και τις σχολές της. Πολλοί μορφωμένοι δάσκαλοι δίδασκαν είτε στις ιδιωτικές είτε στις δημόσιες σχολές σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης.

Ένας ακόμη σπουδαίος βυζαντινός λόγιος και δάσκαλος, με θεολογικά, φιλολογικά και επιστημονικά ενδιαφέροντα (συνομιλούσε με τον Βρυέννιο για την αστρονομία) ήταν και ο Μάξιμος Πλανούδης (1260-1305).⁹ Ο Πλανούδης γνώριζε λατινικά και μετέφρασε πλήθος θεολογικών και φιλολογικών κειμένων, προωθώντας την επικοινωνία Ανατολής και Δύσης. Από το 1280 δίδασκε στη Μονή της Χώρας μεταξύ άλλων μαθηματικά και αστρονομία. Εξέδωσε τα *Αριθμητικά* του Διόφαντου και τα *Φαινόμενα* του Αράτου, σχόλια στα *Στοιχεία* του Ευκλείδη, ενώ εισήγαγε στο Βυζάντιο τους ινδικό – αραβικούς αριθμούς. Στο βιβλίο *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου 1261 – 1453*,¹⁰ ο D. M. Nicol σημειώνει ότι ο Πλανούδης ήταν ένας σπάνιος λόγιος, μοναχός, καθώς αποδεχόταν την κλασική ελληνική παράδοση και κληρονομία παρόλο που είχε ειδωλολατρικές καταβολές. Αυτή η Βυζαντινή «αναγέννηση» εντυπωσίασε τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β' και θα μπορούσε να αντιστρέψει το αρνητικό κλίμα που επικρατούσε στην αυτοκρατορία σύμφωνα με τον Nicol.:

«Η αυλή του αυτοκράτορα έμοιαζε με την Ακαδημία, τη Στοά, και το Λύκειο της αρχαιότητας. Η «εποχή» του ήταν εποχή πολιτισμού, μαθήσεως και επιστημών. Προήδρευε σε συγκεντρώσεις διανοουμένων κατά τις οποίες γίνονταν διαλέξεις και συζητήσεις πάνω σε μια ποικιλία θεμάτων, στη λογοτεχνία, τη φιλοσοφία, τη θεολογία και την επιστήμη. Δεν ήταν τυχαίο πως άνδρες της πνευματικής ικανότητας του Θεόδωρου Μετοχίτη έβρισκαν την ατμόσφαιρα της Κωνσταντινούπολης των αρχών του δεκάτου τετάρτου αιώνα και ευχάριστη και καρποφόρα.»¹¹

⁹ C. N. Constantinides, *όπ. παρ.*, σσ. 66-110.

¹⁰ D. M. Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου 1261 – 1453*, μετάφραση Σ. Κομνηνός, Αθήνα, εκδ. Παπαδήμα, 2001, σσ. 262-263.

¹¹ *Όπ. παρ.* σελ. 258.

Εικόνα 3

Η εκπαίδευση στο Βυζάντιο τον 13^ο και 14^ο αιώνα

Το εκπαιδευτικό σύστημα στο Βυζάντιο ακολουθούσε σε γενικές γραμμές την εκπαίδευση της ύστερης αρχαιότητας (2^{ος} – 7^{ος} μ.Χ.). Το παιδί πρώτα μάθαινε να διαβάζει γράμματα, συλλαβές και λέξεις από τον γραμματιστή. Έπειτα πήγαινε στον γραμματικό (δάσκαλος) και ασχολούνταν εκτενέστερα με την επεξεργασία κειμένων κυρίως ποιημάτων και τέλος στον ρήτορα ο οποίος του δίδασκε πώς να εκφράζει την σκέψη του.¹² Βέβαια μπορούσε να προχωρήσει και στη φιλοσοφία μελετώντας έργα του Αριστοτέλη και του Πλάτωνα.

Σύμφωνα με τον Constantinides τρία ήταν τα βασικά στάδια της εκπαίδευσης. Το πρώτο στάδιο, περιελάμβανε τα λεγόμενα «ιερά γράμματα». Τα παιδιά πήγαιναν κοντά σε έναν ιδιωτικό δάσκαλο και διδάσκονταν γραφή, ανάγνωση και ορθογραφία. Η δεύτερη βαθμίδα αντιστοιχούσε στην «εγκύκλιο παιδεία» και στόχευε στην εκμάθηση της Γραμματικής, της Ποίησης, της Ρητορικής και των Μαθηματικών και στο τρίτο στάδιο υπήρχε η ανώτερη εκπαίδευση η οποία χρηματοδοτούνταν κατά κάποιο τρόπο από την εκκλησία ή από τον αυτοκράτορα αφού αυτοί είχαν τους πόρους να την υποστηρίξουν. Εκεί διδασκόταν η ρητορική και η θεολογία. Η δεύτερη βαθμίδα, αναφέρει ο Constantinides, προσφερόταν πιο συστηματικά στα κέντρα της αυτοκρατορίας, στα μοναστήρια και στις εκκλησίες και αποσκοπούσε στη μελέτη της ποίησης (διδάσκονταν κυρίως ο Όμηρος), της φιλοσοφίας και των μαθηματικών (αστρονομία, αρμονία, γεωμετρία, αριθμητική).¹³

Ο Guglielmo Cavallo στο βιβλίο του *Η Ανάγνωση στο Βυζάντιο*, αναφέρει τα παραπάνω μαθήματα στο γενικό πλαίσιο της εγκύκλιου παιδείας ή της εγκύκλιου παιδεύσεως. Συγκεκριμένα, η εγκύκλιος παιδεία περιελάμβανε θεωρητικά τα μαθήματα του Trivium (Γραμματική, Ρητορική, Διαλεκτική) και του Quadrivium (Αριθμητική, Γεωμετρία, Μουσική και Αστρονομία), αλλά στην πράξη επρόκειτο για έναν ρευστό κύκλο μαθημάτων καθώς οι επαρχιακές πόλεις στερούνταν συνήθως δασκάλους της φιλοσοφίας, της μουσικής και της αστρονομίας.¹⁴ Η ανώτερη εκπαίδευση, συνεχίζει ο Cavallo, ήταν ουσιαστικά η ρητορική, στη βάση της οποίας υπήρχαν τα προγυμνάσματα, γραπτές και προφορικές ασκήσεις για υποθετικά θέματα, όπως για παράδειγμα τι θα έλεγε ο

¹² R. Browning, «Byzantine Scholarship» στο: *Past & Present*, 28 (1964), σσ. 5-6.

¹³ C. N. Constantinides, όπ. παρ., βλ. εισαγωγή.

¹⁴ G. Cavallo, *Η Ανάγνωση στο Βυζάντιο*, μετάφραση Σ. Τσοχανταρίδου – P. Odorico, Αθήνα, εκδ. Άγρα, 2008, σελ. 58.

Ίκαρος πριν πετάξει ή ακόμα και η Θεοτόκος βλέποντας το θαύμα στο γάμο της Κανά από τον Χριστό.¹⁵ Δεν έφταναν, όμως, όλοι στην ανώτερη εκπαίδευση.

Ο R. Hunger αναφέρει σχετικά με την εκπαίδευση πως οι μαθητές μετά το πέρας της Γραμματικής και της ανάγνωσης εισέρχονταν σταδιακά στη ρητορική με τα λεγόμενα προγυμνάσματα. Η πρώτη ομάδα των προγυμνασμάτων ήταν οι μύθοι, οι οποίοι εισήγαγαν ομαλά τον μαθητή στον κόσμο της τέχνης. Το δεύτερο είδος ήταν το διήγημα. Η *χρεία*, μια σύντομη απόδοση ενός λόγου ή μιας πράξης με επωφελή σκοπό, ήταν το τρίτο προγύμνασμα, η οποία χωριζονταν σε τρεις ομάδες, στις λογικές, πρακτικές και μεικτές χρείες.¹⁶

Η ίδρυση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας συμπίπτει με τον θρίαμβο του Χριστιανισμού, ο οποίος αναζητά να αλλάξει τις ιδέες και τα ήθη. Αν και ο Χριστιανισμός διαφοροποιείται από το ελληνικό πνεύμα, εντούτοις η ελληνική γραμματεία, αποτελούσε σταθερή αξία για τους Βυζαντινούς, οι οποίοι την ενσωμάτωσαν εκλεκτικά στα εκπαιδευτικά προγράμματά τους. Ο Όμηρος, για παράδειγμα, ο κύριος εκφραστής της ελληνικής λογοτεχνίας, παρέμεινε ο ακρογωνιαίος λίθος της βυζαντινής παιδείας.¹⁷

Στο βασίλειο της Νίκαιας, επί αυτοκράτορος Ιωάννη Βατάτζη η εγκύκλιος παιδεία προσφέρονταν σε αρκετές πόλεις, χωρίς βέβαια να μπορεί να καλύψει τις απαιτήσεις όλης της αυτοκρατορίας. Η πρόσβαση στην ανώτερη εκπαίδευση ήταν ένα δύσκολο εγχείρημα. Ο Νικηφόρος Βλεμμύδης στην αυτοβιογραφία του αναφέρει πως σπούδασε τα ιερά γράμματα και τη γραμματική για περίπου τέσσερα χρόνια κοντά στον μετέπειτα μητροπολίτη της Εφέσου Μοναστηριώτη. Έπειτα έλαβε την εγκύκλιο παιδεία στην Νίκαια. Διδάχθηκε ποίηση και Όμηρο, Ρητορική από τα προγυμνάσματα του Αφθονίου και του Ερμογένους καθώς επίσης και Λογική. Όταν έγινε δεκαέξι ετών θέλησε να συνεχίσει τις σπουδές του αλλά δεν έβρισκε κάποιον δάσκαλο, απόδειξη της έλλειψης εκπαιδευτών την εποχή εκείνη.¹⁸ Αντίστοιχα, ο Θεόδωρος Β' Λάσκαρης γιος του Ιωάννη

¹⁵ Όπ. παρ. σελ. 61.

¹⁶ R. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία – Η λόγια κοσμική γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, τόμος Α (Φιλοσοφία, Ρητορική, Επιστολογραφία και Γεωγραφία) μετάφραση Λ. Γ. Μπενάκη, Ι. Β. Αναστασίου και Γ. Χ. Μακρή, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1987, σσ. 160-170.

¹⁷ Α. Βασιλικοπούλου – Ιωαννίδου, *Η Αναγέννησις των Γραμμάτων κατά τον ΙΒ' αιώνα εις το Βυζάντιον και ο Όμηρος*, Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ- Φιλοσοφική Σχολή, 1971, σελ. 34.

¹⁸ C. N. Constantinides, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204-ca. 1310)*, σελ. 7.

Βατάτζη, όταν έγινε 18 ετών και ολοκλήρωσε την εγκύκλιο παιδεία έγινε μαθητής του Ν. Βλεμμύδη και αργότερα του Γ. Ακροπολίτου. Κοντά τους διδάχθηκε ρητορική, φιλοσοφία και μαθηματικά, λογική και φυσική.¹⁹ Αξιοσημείωτο είναι ότι ο Ν. Βλεμμύδης ίδρυσε σχολές για τους μοναχούς (σχολή της Ημαθίας κοντά στην Έφεσο) περίπου το 1248 και δίδασκε θεολογία και ψαλμούς.²⁰

Με την ανάκτηση της Πόλης το 1261, άρχισε να επαναλειτουργεί, μεταξύ άλλων, και η Πατριαρχική Σχολή της Κωνσταντινούπολης. Σημαντική μορφή της αναδιοργάνωσης της ανώτερης εκπαίδευσης υπήρξε ο Γ. Ακροπολίτης. Πολλοί έσπευσαν να μορφωθούν και να σπουδάσουν κοντά του, ενώ παράλληλα ο ίδιος υπηρετούσε και ως Μέγας Λογοθέτης. Το αναλυτικό πρόγραμμα στην ανώτερη εκπαίδευση που εφαρμόστηκε στην Κωνσταντινούπολη καθώς και σε άλλα κέντρα, όπως αυτό της Οχρίδας περιελάμβανε ανώτερη γραμματική, ποίηση, λογική, φυσική, γεωμετρία και αρχαία φιλοσοφία.

Ο Θ. Μετοχίτης ήταν μόλις 13 ετών, όταν έφυγε από την Κωνσταντινούπολη έχοντας ολοκληρώσει τον κύκλο των ιερών γραμμάτων και την εγκύκλιο παιδεία. Στη Νίκαια, συνέχισε τις σπουδές του στην ανώτερη εκπαίδευση. Μελέτησε τη Λογική του Αριστοτέλη και αργότερα εκπαιδεύτηκε στο *Trivium* (Γραμματική, Λογική και Ρητορική) και το *Quadrivium* (Αριθμητική, Γεωμετρία, Μουσική, Αστρονομία). Στη συνέχεια, μελέτησε Θεολογία και Αστρονομία μόνος του. Στα είκοσί του χρόνια συνέθετε δοκίμια επί της ελληνικής ιστορίας και βίους Αγίων, ενώ παράλληλα διάβαζε και μελετούσε αρκετά τους αρχαίους φιλοσόφους και την Πατερική γραμματεία.

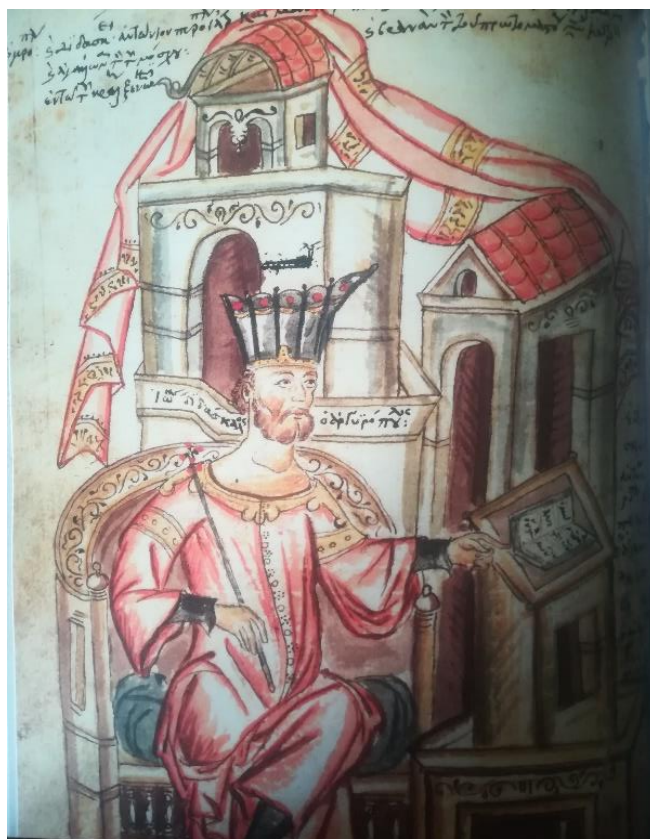
Πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι κατά την Βυζαντινή περίοδο, με δεδομένη την αστάθεια των θεσμών της ανώτερης εκπαίδευσης αλλά και των διδακτικών προγραμμάτων, η ενασχόληση με τα γράμματα και τις επιστήμες ήταν σε μεγάλο βαθμό καρπός προσωπικής σπουδής των ιδίων των λογίων ή συγκεκριμένων κύκλων λογίων και διαμορφώνονταν σε συνάρτηση με τα μεταβαλλόμενα πνευματικά αιτήματα κάθε περιόδου και τις πολιτικοθρησκευτικές συγκυρίες.²¹

¹⁹ Όπ. παρ. σσ. 18-19.

²⁰ Όπ. παρ. σελ. 24.

²¹ Βλ. Ε. Δελλή, «Η φιλοσοφική σκέψη στο Βυζάντιο», στο Τηλ. Κ. Λουγγής (επιμ.), *Βυζάντιο. Ιστορία και Πολιτισμός. Ερευνητικά πορίσματα*, τόμος Γ' (Τέχνη και σκέψη), Αθήνα, εκδ. Ηρόδοτος, 2017, σσ. 451-454.

Εικόνα 4

Βιογραφία

Ο Θεόδωρος Μετοχίτης ήταν ένας από τους διαπρεπέστερους λόγιους των Παλαιολόγειων χρόνων. Γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1270.²² Πατέρας του ήταν ο αρχιδιάκονος (μετέπειτα ιερέας) Γεώργιος Μετοχίτης. Από μικρός ο Θεόδωρος έδειξε ιδιαίτερο ζήλο για τα μαθήματα και τη γνώση. Στην ηλικία των δεκατριών ετών τελείωσε τα «ιερά γράμματα» και την «εγκύκλιο παιδεία». Το 1283 όμως, οδηγήθηκε στην εξορία ο πατέρας του, εξαιτίας της πτώσης του αυτοκράτορα Βέκκου και ο μικρός Θεόδωρος τον ακολούθησε. Ωστόσο συνέχισε τις σπουδές του στη Μικρά Ασία και συγκεκριμένα στη Νίκαια όπου διακρίθηκε για τις ρητορικές του ικανότητες.

Το 1290 στην περιοδεία του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β' εκφώνησε προς τιμή του έναν ρητορικό λόγο που εντυπωσίασε τον αυτοκράτορα, με συνέπεια να τον καλέσει στις υπηρεσίες του παρά το γεγονός πως ο πατέρας του ήταν ακόμη στη φυλακή. Ο Θεόδωρος ξεχώρισε αμέσως για την πολυμαθειά του και τα ταλέντα του. Συμμετείχε σε πολλές διπλωματικές αποστολές στην Κύπρο, την Κιλικία και την Σερβία. Τα έτη 1303-1305 υπηρέτησε στη Θεσσαλονίκη υπό τις διαταγές της συζύγου του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Ειρήνης. Όταν επέστρεψε στη Βασιλεύουσα ανέλαβε υψηλά αξιώματα. Ασχολήθηκε με την πολιτική για αρκετά χρόνια όπου και διακρίθηκε.

Προσπάθησε επίσης να οργανώσει και να επανιδρύσει τη Μονή της Χώρας. Ο Μετοχίτης συνέβαλε στην ανακαίνισή της (1316-21) και ήταν υπεύθυνος για την προσθήκη του εξωνάρθηκα, του νότιου παρεκκλησίου, καθώς και για το διάκοσμο του ναού που περιλάμβανε αξιόλογα ψηφιδωτά και τοιχογραφίες. Επιπλέον, κληροδότησε στη μονή σημαντική περιουσία, χτίζοντας παράλληλα νοσοκομείο και δωρίζοντας σε αυτή την αξιόλογη συλλογή βιβλίων του, με αποτέλεσμα να προσελκύσει αργότερα σημαντικούς λόγιους. Το γενικό διακοσμητικό σχέδιο στη Χώρα βασιζόταν σε μια σύνθεση των κυριότερων παραδόσεων της βυζαντινής θρησκευτικής τέχνης. Τα ψηφιδωτά στην εκκλησία της Χώρας ήταν ένα υπέροχο μνημείο αυτής της καλλιτεχνικής τεχνικής. Η δική του επιστημονική βιβλιοθήκη

²² R. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία - Η λόγια κοσμική γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, τόμος Γ (Μαθηματικά και Αστρονομία, Φυσικές Επιστήμες, Ιατρική, Πολεμική Τέχνη, Νομική Φιλολογία, και Μουσική), μετάφραση Γ. Χ. Μακρής, Ι. Οικονόμου – Αγοραστού, Τ. Κόλιας, Ε. Παπαγιάννη, Σπ. Τρωιανός και Δ. Γιάννου, Αθήνα, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2000, σελ. 51.

ευτυχώς διατηρήθηκε στη Χώρα και παρέμεινε μία από τις μεγαλύτερες βιβλιοθήκες της Κωνσταντινούπολης.²³

Ο Μετοχίτης συνέγραψε μια σειρά δοκιμίων με ποικίλα θέματα, κυρίως φιλοσοφικά και ιστορικά, η οποία εκδόθηκε στις αρχές του ΙΘ' αιώνα με τον παραπλανητικό τίτλο *Υπομνηματισμοί και Σημειώσεις Γνωμικαί* (*Miscellanea Philosophica et historica*). Συνέθεσε ακόμη μία συστηματική εισαγωγή στην αστρονομία, έγραψε είκοσι εκτενή ποιήματα σε δακτυλικό εξάμετρο, καθώς και πολλές ομιλίες.²⁴ Από τις ομιλίες του ξεχωρίζουν οι δύο βασιλικοί λόγοι, που εκφωνήθηκαν προς τιμήν του Ανδρονίκου Β', ο Νικαεύς και ο Βυζάντιος.²⁵

Ο Μετοχίτης ήταν φίλος με σημαντικούς λόγιους της εποχής, όπως ο Ιωσήφ ο Φιλόσοφος, ο Εμμανουήλ Βρυέννιος και είχε μαθητή του τον μετέπειτα γνωστό αστρονόμο Νικηφόρο Γρηγορά. Γύρω στο 1315, ο Μετοχίτης αντικατέστησε τον Χούμνο, σημαντικό λόγιο, στο αξίωμα του επικεφαλής αυτοκρατορικού υπουργού. Ο Χούμνος συνέθεσε την πραγματεία του *Περὶ λόγων κρίσεως καὶ ἐργασίας, τίνι τούτων εἶδει καὶ ὅπως προσεκτέον καὶ τίνος ἀφεκτέον*. Το έργο αυτό στρεφόταν εναντίον του Μετοχίτη, ο οποίος, χωρίς να κατανομάζεται, κατηγορούνταν για την δεινότητα και την ασάφεια του συγγραφικού του ύφους.²⁶

Ο Μετοχίτης προσπάθησε να ανασκευάσει την κριτική του Χούμνου, γράφοντας το έργο *Ἐλεγχος κατὰ τῶν ἀπαιδευτῶς καὶ ἀμαθῶς χρωμένων τοῖς λόγοις*, στο οποίο απάντησε ο Χούμνος, σε πολύ έντονο ύφος, με την πραγματεία του *Πρὸς τοὺς δυσχεραίνοντας ἐπὶ τοῖς ἐλέγχοις τῶν ἀσαφῶς καὶ κακοτέχνως ῥητορευόντων καὶ τὰναντία Πλάτωνι καὶ τοῖς αὐτῷ δοκοῦσιν ἀστρονομοῦντας*. Όπως γίνεται σαφές από τον τίτλο του κειμένου αυτού, η διαμάχη Μετοχίτη-Χούμνου, που αρχικά περιοριζόταν σε θέματα ύφους και τεχνοτροπίας, επεκτάθηκε εν συνεχεία σε ευρύτερους τομείς που είχαν σχέση με τη φιλοσοφία και την αστρονομία.²⁷ Περαιτέρω, ο Μετοχίτης προέβαλε την εμπειρία του στα μαθηματικά και την αστρονομία ως μία

²³ E. Fryde, *The Early Palaeologan Renaissance (1261-c.1360)*, Leiden - Boston - Köln, εκδ. Brill, 2000, σελ. 323.

²⁴ Θ. Μετοχίτης, *Ἠθικός ἡ περὶ παιδείας, εισαγωγή*, σελ. 9.

²⁵ Α. Γ. Μπενάκης, *Βυζαντινή Φιλοσοφία. Κείμενα και Μελέτες*, Αθήνα, εκδ. Παρουσία, 2002, σελ. 667.

²⁶ E. Nikolaidis, *Science and Eastern Orthodoxy: from the Greek Fathers to the Age of Globalization*, Baltimore, εκδ. The Johns Hopkins University Press, 2011. Για τη διαμάχη Χούμνου - Μετοχίτη βλ. ειδικά το κεφάλαιο «Astronomy against Physics (Metochites against Choumnos)», σσ. 85-89.

²⁷ Θ. Μετοχίτης, *Ἠθικός ἡ περὶ παιδείας, εισαγωγή* σσ. 131-132.

σημαντική απόδειξη της ανωτερότητάς του έναντι του Χούμνου. Αυτή η διαμάχη αντικατοπτρίζει την δυναμικότητα και την πολυφωνία της βυζαντινής σκέψης κατά την Παλαιολόγια περίοδο (1261-1360).²⁸

Ο Α. Vasilief ²⁹ έχει δίκιο όταν παρατηρεί πως «χρειάζεται να γίνει πολλή δουλειά ακόμα για να γνωρίσουμε το έργο του Μετοχίτη και να το αποτιμήσουμε με πληρότητα». Μόνον η δημοσίευση όλων των έργων του θα μας επιτρέψει να εκφραστούμε με περισσότερη βεβαιότητα και ακρίβεια για τον ρόλο και τη σπουδαιότητά του στο πνευματικό κίνημα του δεκάτου τετάρτου αιώνα.

Το 1321 έγινε Μέγας Λογοθέτης³⁰ και επιπλέον ένας ισχυρός και πλούσιος άνδρας. Παράλληλα ξεκίνησε να ασχολείται και με την αστρονομία. Απέκτησε πέντε γιους και μία κόρη την Ειρήνη η οποία παντρεύτηκε τον Ιωάννη Παλαιολόγο, ανιψιό του αυτοκράτορα Ανδρονίκου του Β'. Από τους υπόλοιπους αξιοσημείωτο είναι πως ο Αλέξιος Μετοχίτης και ο Δημήτριος διέπρεψαν ως στρατιωτικοί αξιωματούχοι τον ύστερο 14^ο αιώνα, ενώ και ο Νικηφόρος Μετοχίτης υπηρέτησε ως Μέγας Λογοθέτης.

Το 1328, όταν εκθρονίστηκε ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β' και ο Θ. Μετοχίτης κατέληξε εξόριστος στο Διδυμότειχο. Στη μακρά διάρκεια του πολιτικού βίου του, ο Μετοχίτης είχε πάντα έντονη τη συναίσθηση του χρέους προς την πολιτεία και τον πνευματικό πολιτισμό της, που κινδύνευαν από εσωτερικούς αλλά και εξωτερικούς εχθρούς.³¹ Το 1330 επέστρεψε και έζησε ως μοναχός με το όνομα Θεόληπτος στη Μονή της Χώρας όπου και εκοιμήθη το έτος 1332, έναν μήνα μετά τον θάνατο του αυτοκράτορα του οποίου υπήρξε πιστός σύμβουλος για σαράντα περίπου χρόνια. Σύμφωνα με τον Nicol πέθανε ως μοναχός πιθανόν μετανιωμένος για τα λάθη του καθώς είχε την τάση να συσσωρεύει πλούτο. Αν και άνθρωπος υψηλών αρχών και γνώστης της ηθικής φιλοσοφίας, εντούτοις έπεσε στην παγίδα της αγοραπωλησίας αξιωμάτων.³² Τους επικήδειους λόγους και των δύο ανδρών έγραψε και διάβασε ο Νικηφόρος Γρηγοράς.

²⁸ E. Fryde, *όπ. παρ.*, σελ.325.

²⁹ Α. Α. Vasiliev, *Ιστορία της βυζαντινής αυτοκρατορίας*, μετάφραση Δ. Σαβράμης, Αθήνα, εκδ. Πελεκάνος, 2006, σελ. 886.

³⁰ Ανώτατος αυτοκρατορικός αξιωματούχος, αντίστοιχο του σημερινού πρωθυπουργού.

³¹ Λ. Γ. Μπενάκης, *Βυζαντινή Φιλοσοφία. Κείμενα και Μελέτες*, Αθήνα, εκδ. Παρουσία, 2002, σελ. 667.

³² D. M. Nicol, *οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου 1261 – 1453*, μετάφραση Σ. Κομνηνός, Αθήνα, εκδ. Παπαδήμα, 2001, σσ. 257-259, 292.

Πολιτική σταδιοδρομία

Όταν επέστρεψε από τη Νίκαια στην Κωνσταντινούπολη το 1290 κατόπιν αποφάσεως του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β', ο Μετοχίτης βρέθηκε σε ένα δίλημμα, αν έπρεπε να αφοσιωθεί στη λογιосύνη ή την πολιτική. Τελικά επέλεξε την πολιτική ελπίζοντας παράλληλα να ασχοληθεί και με την παιδεία. Το 1295, μετά από έναν χρόνο στην υπηρεσία του Αυτοκράτορα, ταξιδεύοντας μαζί του σε όλη τη Μικρά Ασία, ο Μετοχίτης έλαβε τον τίτλο του Λογοθέτη των Αγγελών και μαζί με αυτόν επιπλέον, και εκείνον του μέλους της συγκλητικής τάξεως.³³ Τα επόμενα έτη συνέχισε να υπηρετεί τον αυτοκράτορα λαμβάνοντας ποικίλα αξιώματα και αρμοδιότητες.

Στο ενδιαμέσο διάστημα διακρίθηκε για τη δράση του ως επικεφαλής αυτοκρατορικών πρεσβειών. Το 1296 πραγματοποιήθηκαν πρεσβείες με σκοπό τον γάμο του Μιχαήλ, του γιου του Ανδρονίκου Β' στην Κύπρο και προς τον βασιλιά της Αρμενίας. Το 1298 ηγήθηκε πρεσβείας προς τη Σερβία, η οποία οδήγησε στον γάμο της Σιμωνίδας, κόρης του Βυζαντινού αυτοκράτορα, με τον Σέρβο κράλη Στέφανο Ούρεση Β' Μιλιουτίν. Η επιτυχημένη κατάληξη των πρεσβειών αυτών σε συνδυασμό με την πολυμαθία του Μετοχίτη τον κατέστησαν από τους πιο έμπιστους του αυτοκράτορα.³⁴ Ο Μετοχίτης διατήρησε το αξίωμα του Λογοθέτη του γενικού μέχρι το 1321, όταν προήχθη σε Μεγάλο Λογοθέτη. Μετά το 1310, υποσκελίζοντας τον Νικηφόρο Χούμνο, απέκτησε ακόμη μεγαλύτερη επιρροή στον αυτοκράτορα.

Η Σ. Κουρή στο άρθρο της «Θεόδωρος Μετοχίτης - ένας βυζαντινός λόγιος» αναφέρει:³⁵ «Πλέον είχε φτάσει στην καταξίωση κατά έναν βαθμό. Τότε άρχισε να αρέσκεται να απολαμβάνει κολακείες και επαίνους, να παραχωρεί ή να αρνείται χάρες, ακόμη και τις ακροάσεις ενώπιον του αυτοκράτορα που είχε αναλάβει. Και πάνω από όλα «πουλούσε» αξιώματα, παραχωρήσεις γης και αργομισθίες». Επίσης πιθανόν λόγω της οδυνηρής εμπειρίας του πατέρα (που εξορίστηκε εξαιτίας των φιλενωτικών τάσεων) απέφυγε να εμπλακεί σε θρησκευτικές έριδες, αν και εξέφρασε κάποιες απόψεις για τον ενδεδειγμένο χριστιανικό βίο, όπως η αντίθεση του στην τάση αναχωρητισμού και η πεποίθηση του ότι ο άνθρωπος οφείλει

³³ Σ. - Ε. Σ. Κουρή, «Θεόδωρος Μετοχίτης-ένας βυζαντινός λόγιος», στο: *Έρῶ*, 6 (2011), σσ. 71-73.

³⁴ Γ. Κατσιαμπούρα, «Θεόδωρος Μετοχίτης», 2003, *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Μ. Ασία*.

URL: <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=4502>

³⁵ Σ. - Ε. Σ. Κουρή, *όπ. παρ.*, σσ. 71-73.

να ζει αναμεμειγμένος στις κοινωνικές και δημόσιες υποθέσεις.³⁶ Το 1328 έλαβε τέλος η πολιτική του σταδιοδρομία με την εκθρόνιση του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β'. Τον θεώρησαν υπεύθυνο για την αποτυχία του αυτοκράτορα και χρησίμευσε σαν αποδιοπομπαίος τράγος.³⁷

Εικόνα 5

³⁶ Γ. Κατσιαμπούρα, όπ. παρ..

³⁷ D. M. Nicol, όπ. παρ., σελ. 257.

Η σχέση του Μετοχίτη με τις επιστήμες

Το 1313, ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β' προσέλαβε τον Μανουήλ Βρυέννιο (1275-1340), έναν σημαντικό αστρονόμο, να διδάξει την επιστήμη της αστρονομίας στον Θεόδωρο Μετοχίτη με απώτερο σκοπό την απαλλαγή της αστρονομίας από ισλαμικές και περσικές προσμίξεις που είχαν παρεισφρήσει μέσω των μεταφράσεων από λογίους της Τραπεζούντας,³⁸ κάτι που επιβεβαιώνει και ο Κ. Σάθας.³⁹

Ο Μανουήλ Βρυέννιος για τον οποίο γνωρίζουμε από ένα γράμμα που του έστειλε ο λόγιος Μάξιμος Πλανούδης κατά το έτος 1293, υπήρξε ένας εξαιρετικός επιστήμονας εκείνης της εποχής. Σε αυτό το γράμμα λοιπόν, ο Μ. Πλανούδης, εξυμνεί τον Βρυέννιο για τις αστρονομικές γνώσεις, τις σπουδές του καθώς και για τις παρατηρήσεις του σχετικά με τους πλανήτες. Ο Μ. Βρυέννιος στηριζόταν στη μέθοδο της παρατήρησης και ήταν δάσκαλος της αστρονομίας από το 1290 περίπου. Φαίνεται πως ο Βρυέννιος απέκτησε αστρονομικές γνώσεις από κάποιον που ήρθε από την Περσία.⁴⁰ Έτσι στην αρχή τον θεωρούσαν τσαρλατάνο έως ότου ανέλαβε «δράση» ο αυτοκράτορας και αφού κατανόησε και ο ίδιος πως πρόκειται για μία επιστήμη που βασίζεται σε επιστημονικές αρχές και μεθόδους.⁴¹

Ο Μετοχίτης θεωρούσε την αστρονομία κορωνίδα των επιστημών, γιατί διευκόλυνε τον άνθρωπο να κατανοήσει τη θεϊκή βούληση, να φθάσει δηλαδή στη σοφία. Αντίθετα, η αστρολογία συγκέντρωνε την επιδοκιμασία του, λόγω της καταστατικής αρχής της ότι ο ανθρώπινος βίος καθορίζεται από τις κινήσεις των ουρανίων σωμάτων.⁴² Ο R. Hunger στο βιβλίο του *Λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, αναγνωρίζει στο πρόσωπο του Θεόδωρου Μετοχίτη μία ξεχωριστή προσωπικότητα τόσο στα πολιτικά όσο και στα πνευματικά πράγματα. Εκτός από τις φιλοδοξίες του στο κοινωνικό και λογοτεχνικό τομέα, τον διέκρινε, η δίψα για μάθηση που ανέκαθεν χαρακτήριζε τους Έλληνες, όταν επρόκειτο να κατακτηθεί ένα καινούργιο και ως τότε άγνωστο γνωστικό πεδίο.

³⁸ Γ. Κατσιαμπούρα, *οπ. παρ.*

³⁹ Κ. Ν. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τόμος Α, Βενετία, 1872, σσ. 137-153, , ειδικά σελ. κ. «Τεσσαρακοντακαιτριέτης δ' ἤδη προσέλαβεν ὡς οἰκοδιδάσκαλον Μανουήλ τον Βρυέννιον, ὅφ' οὗ ἐδιδάχθη τὰς ἀρχὰς τῆς ἀστρονομίας, ἦν καὶ εἰς ἀληθῆ προήγαγεν ἐπιστήμην, ἀνακαθάρας ἐκ τῶν ἐν αὐτῇ ἐπικρατουσῶν τότε ἀνατολικῶν τερατολογιῶν».

⁴⁰ C. N. Constantinides, *οπ. παρ.*, σελ. 96.

⁴¹ *Οπ. παρ.*

⁴² Γ. Κατσιαμπούρα, *οπ. παρ.*

Αυτό συνέβαινε την εποχή αυτή ιδιαίτερα με την αστρονομία, της οποίας η παράδοση συνεχιζόταν στο πλαίσιο της μαθηματικής τετρακτύος. Ο Μετοχίτης, ισχυρός και πλούσιος, διάλεξε τον καλύτερο που υπήρχε, τον μελετητή της αρμονικής θεωρίας και αστρονόμο Μανουήλ Βρυέννιο και, σαράντα τριών ετών ο ίδιος (γύρω στο 1313), τον πήρε σπίτι του. Ως μαθητής αποδείχτηκε όχι μόνο ευμαθής αλλά και εργατικός σε μεγάλο βαθμό. Ύστερα από τρία περίπου χρόνια ο Μετοχίτης είχε αποκτήσει την ικανότητα να υπολογίζει με ακρίβεια τις εκλείψεις του ήλιου και της σελήνης. Το επίτευγμα αυτό του Μετοχίτη του επέτρεπε να θεωρεί τον εαυτό του, όχι αβάσιμα, αναμορφωτή της αστρονομίας στο Βυζάντιο.⁴³

Βέβαια τα περισσότερα στοιχεία περί επιστήμης τα γνωρίζουμε από τον μαθητή του Μετοχίτη, Νικηφόρο Γρηγορά τον οποίο δίδαξε και εισήγαγε στην αστρονομία μεταδίδοντάς του τα επιστημονικά ενδιαφέροντά του. Συνεχίζοντας το έργο του δασκάλου του, ο Γρηγοράς δίδαξε φιλοσοφία, μαθηματικά και αστρονομία και θεωρήθηκε ως ένας «*homo universalis*».⁴⁴ Το 1324/25 παρουσίασε στην αυλή του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β', τα σχέδια του για μία μεταρρύθμιση του ημερολογίου και επομένως καινούργιο υπολογισμό της εορτής του Πάσχα, τα οποία ο αυτοκράτορας κατάλαβε μεν, τελικά όμως τα απέρριψε. Ήταν αυτός που πρώτος παρουσίασε το γρηγοριανό ημερολόγιο παρόλο που πήρε το όνομά του από τον πάπα Γρηγόριο ΙΓ', ο οποίος τελικά το θέσπισε το 1582.⁴⁵

Στο πρόσφατο βιβλίο *Introduction to Astronomy by Theodore Metochites*,⁴⁶ επιβεβαιώνονται οι παραπάνω αναφορές σχετικά με την αγάπη του Μετοχίτη για την μελέτη του σύμπαντος. Στο συγκεκριμένο βιβλίο, αποδεικνύεται η προσπάθεια του Μετοχίτη να ερμηνεύσει τις κινήσεις των ουράνιων σωμάτων, όπως πίστευαν βέβαια τον 13^ο και 14^ο αιώνα σε μια περίοδο αναβίωσης των μαθηματικών επιστημών και άνθισης της

⁴³ R. Hunger, τόμος Γ, σσ. 51-52.

⁴⁴ E. T. Theodosiou, V. N. Manimanis, M. S. Dimitrijevic και E. Danezis, *The Greatest Byzantine Astronomer Nicephoros Gregoras and Serbs*, στο: *Publ. Astron. Obs. Belgrade* 80 (2006), σσ. 269-274, προσβάσιμο στο: <http://adswwww.harvard.edu/> και <http://publications.aob.rs/>

⁴⁵ R. Hunger, τόμος Γ, σελ. 53... Ο υπολογισμός του Πάσχα από τον Γρηγορά είχε παραδοθεί σε μερικά χειρόγραφα, τις περισσότερες φορές σε κοινή αναφορά με τον Ισαάκ Αργυρό, ο οποίος προσέφυγε σε αυτόν και τον αξιοποίησε για τους δικούς του αστρονομικούς πίνακες. Ακόμη ο Γρηγοράς είχε πραγματοποιήσει υπολογισμούς για την έκλειψη του ήλιου στις 16 Ιουλίου 1330 και είχε συντάξει δύο συγγράμματα για τον αστρολάβο, με τον οποίο έκανε και ο ίδιος παρατηρήσεις.

⁴⁶ E. A. Paschos - C. Simelidis, *Introduction to Astronomy by Theodore Metochites*, Σγκαπούρη, εκδ. World Scientific Publishing Co, 2017, εισαγωγή σσ. 1-7.

αστρονομίας. Στην εισαγωγή υπογραμμίζεται ότι ο Μετοχίτης επιχείρησε να φέρει στο προσκήνιο όχι μόνο την κλασική ελληνική φιλοσοφία και τις μεθόδους της, αλλά και την αστρονομία ως επιστημονικό κλάδο. Χαρακτηριστική της πρωτοποριακής για την περίοδο αναζήτησης, είναι η συσχέτιση των εποχών μεταξύ των διαφόρων γεωγραφικών ζωνών που αναφέρεται στα κεφάλαια 5-30 του παραπάνω βιβλίου.⁴⁷ Ο Μετοχίτης ήταν αυτός που προετοίμασε το έδαφος για το γρηγοριανό ημερολόγιο⁴⁸ με την έννοια πως ο μαθητής του όπως προαναφέραμε παρουσίασε έπειτα από λίγα χρόνια μπροστά στον αυτοκράτορα το νέο ημερολόγιο. Ο Μετοχίτης στο σύγγραμμά *Στοιχείωσις ἐπὶ τῇ ἀστρονομικῇ ἐπιστήμῃ*,⁴⁹ αναφέρει τις αστρονομικές αναζητήσεις της εποχής στην προσπάθεια κατανόησης του σύμπαντος (πίστευαν στο γεωκεντρικό σύστημα, το οποίο είχε εισαγάγει ο Κλαύδιος ο Πτολεμαίος).⁵⁰ Ο Μετοχίτης στη *Στοιχείωση*, εκθέτει τον τρόπο

⁴⁷ Όπ. παρ. εισαγωγή σσ. 1-7.

⁴⁸ Γρηγοριανό ημερολόγιο: Στο Ιουλιανό ημερολόγιο όπως και στο γρηγοριανό το Πάσχα καθοριζόταν ως η πρώτη Κυριακή μετά την πανσέληνο της εαρινής ισημερίας η οποία καθορίστηκε στις 21 Μαρτίου. Όμως το ηλιακό έτος δεν διαρκούσε 365,25 μέρες αλλά κάτι τι λιγότερο (365 μέρες, 5 ώρες και 48 λεπτά). Επομένως υπήρχε σε βάθος χρόνου μια απόκλιση όσον αφορά στην ημερομηνία της εαρινής ισημερίας. Τον 16^ο αιώνα οι φάσεις του σεληνιακού ημερολογίου απέκλιναν κατά τέσσερις ημέρες σε σχέση με τις πραγματικές. Για να το διορθώσουν αυτό, εισήγαγαν το γρηγοριανό ημερολόγιο προς τιμήν του πάπα Γρηγόριου το οποίο όμως πρώτος παρουσίασε ο Νικηφόρος Γρηγοράς, μαθητής του Θ. Μετοχίτη. Στο γρηγοριανό ημερολόγιο «έκοψαν» μερικά δίσεκτα έτη, καθώς μέχρι τότε μετρούσαν ως δίσεκτα έτη κάθε τέταρτο έτος, ενώ από το γρηγοριανό και μετά (1582) μετρούσαν ως δίσεκτο κάθε έτος που διαιρούνταν ακριβώς με το 400 και όχι κάθε τέσσερα χρόνια. Έτσι «χάθηκαν» μερικές ημέρες που στην πράξη για να το αντισταθμίσουν εισήγαγαν επιπλέον 10 ημέρες το 1582. Έτσι για την ιστορία η τελευταία του Ιουλιανού ημερολογίου ήταν η 4^η Οκτωβρίου 1582 και η αμέσως επόμενη και η πρώτη για το γρηγοριανό ήταν η 15^η Οκτωβρίου 1582. Η Ελλάδα υιοθέτησε αυτή τη διαφορά το 1920 με την παραμονή στο ιουλιανό ημερολόγιο μιας μερίδας ανθρώπων, των παλαιοημερολογιτών. Πηγή Wikipedia.

⁴⁹ Βλ. Ε. Α. Paschos - C. Simelidis όπ. παρ., σημ. 17, κεφάλαιο «Stoicheiosis Astronomike», 1. 5-30.

⁵⁰ Έβλεπαν το σύμπαν ως ένα σύνολο ομόκεντρων σφαιρών, στο οποίο η γη ήταν σταθερή και στο κέντρο, και κάθε πλανήτης γύριζε γύρω από τη δική του κοσμική σφαίρα, έκκεντρα, σε έναν επίκυκλο (κύκλος το κέντρο του οποίου βρίσκεται στην περιφέρεια

υπολογισμού της θέσης του ήλιου, τονίζει ότι η γη είναι μια ουράνια σφαίρα που αιωρείται στο σύμπαν και παραμένει σταθερή. Αναφέρει και σχολιάζει ακόμη τους κύκλους (σφαίρες) του ήλιου, της σελήνης (θεωρούσαν ότι ήταν πλανήτης όπως και ο ήλιος) και των πέντε πλανητών, οι οποίοι δεν ήταν ομόκεντροι γύρω από κάποιο σταθερό σημείο αλλά έκεντροι, γύριζαν δηλαδή γύρω από την δική τους σφαίρα, ενώ αναφέρεται και στις ακανόνιστες κινήσεις των αστερών.

Ο Μετοχίτης φαίνεται ότι είχε μελετήσει το έργο του Κλαυδίου Πτολεμαίου (αστρονόμου, μαθηματικού και γεωγράφου, 100-168 μ.Χ.). Ο ίδιος μάλιστα ισχυριζόταν ότι είχε διαβάσει ολόκληρη τη *Μεγίστη Μαθηματική Σύνταξη* ή *Άλμαγέστη*,⁵¹ καθώς και έργα άλλων αστρονόμων (Θέωνα, Απολλώνιου Περγαίου, Θεοδόσιου κ.α.). Δύο είναι τα κύρια αστρονομικά έργα του Μετοχίτη: *Προεισαγωγή εις τὴν τοῦ Πτολεμαίου Σύνταξιν*, και *Στοιχείωσις ἐπὶ τὴν ἀστρονομικὴν ἐπιστήμην*. Με τα δύο αυτά έργα, ο Μετοχίτης αποσκοπούσε να «αποκαθάρει» την αστρονομία από τις ανατολικές προσμείξεις, περσικές και ισλαμικές.⁵²

Σύντομα ο Μετοχίτης μπορούσε και διάβαζε μόνος του, αν και δυσκολεύτηκε στην αρχή, ανακαλύπτοντας έτσι θησαυρούς της γνώσης.⁵³

άλλου μεγαλύτερου κύκλου). Δεν μπορούσαν να ερμηνεύσουν την κίνηση των πλανητών όπως γνωρίζουμε σήμερα. (Βλ. εικόνα στο τέλος του κεφαλαίου)

⁵¹ J. L. Heiberg (εκδ.) C. Ptolemaei, *Syntaxis Mathematica*, τόμος Α, Λειψία, εκδ. Teubner, 1898.

Παραθέτουμε εδώ ενδεικτικά κάποιο χωρίο από το γ' κεφάλαιο του Α' τόμου, σελ.10, 6-9, όπου ο συγγραφέας μελετά την κυκλική τροχιά των αστερών η οποία είναι η πιο εύκολη για αυτά και σημειώνει πώς οι αστέρες φαίνονται μεγαλύτεροι όταν ανατέλλουν και όταν δύουν: «ἐώρων γὰρ τὸν τε ἥλιον καὶ τὴν σελήνην καὶ τοὺς ἄλλους ἀστέρας φερομένους ἀπὸ ἀνατολῶν ἐπὶ δυσμὰς αἰεὶ κατὰ παραλλήλων κύκλων ἀλλήλοις καὶ ἀρχομένους μὲν ἀναφέρεσθαι κάτωθεν ἀπὸ τοῦ ταπεινοῦ καὶ ὥσπερ ἐξ αὐτῆς τῆς γῆς, μετεωριζομένους δὲ κατὰ μικρὸν εἰς ὕψος, ἔπειτα πάλιν κατὰ τὸ ἀνάλογον περιορχομένους τε καὶ ἐν ταπεινώσει γιγνομένους, ἕως ἂν τέλειον ὥσπερ ἐμπεσόντες εἰς τὴν γῆν ἀφανισθῶσιν, εἴτ' αὖ πάλιν χρόνον τινα μείναντες ἐν τῷ ἀφανισμῷ ὥσπερ ἀπ' ἄλλης ἀρχῆς ἀνατέλλοντάς τε καὶ δύνοντας.

⁵² Γ. Κατσιαμπούρα, *όπ. παρ.*

⁵³ Κ. Ν. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τόμος Α, *όπως παρ.*, σελ. ρβ' : «καὶ μετ' αὐτὰς ἄρα τὰς ἀρχάς, ἃς ἐδεξάμην ἐκείνου, μόνος ἐπειθ' ὑπονοίξας τῶν ἀδύτων τῆς ἀστρονομικῆς τε καὶ πάσης ἄλλης μαθηματικῆς ἐπιστήμης εἴσω γενέσθαι, καὶ κάλλιστ' ἀνορύξας τοὺς κρυπτομένους αὐτῆς θησαυρούς, τῇ φιλοπονίᾳ τῆς εὐρέσεως ἐντροφᾶν ἔχειν ἅ χρόνοις ὅτι

Η ενασχόλησή του με την αστρονομία, όπως και η ένθερμη υποστήριξη του αυτοκράτορα, συνέβαλαν στο να αποκτήσουν η επιστήμη και οι ασχολούμενοι μαζί της κοινωνικό κύρος, όπως και στο να καθιερωθεί η γνώση της ως, απαραίτητο εφόδιο για όποιον επιθυμούσε να σταδιοδρομήσει ως αξιωματούχος.⁵⁴ Κατάφερε ακόμη να μετριάσει το αρνητικό κλίμα και τη δυσπιστία που επικρατούσαν συνήθως στους μοναστικούς κύκλους για την αστρονομία η οποία συγχεόταν με την αστρολογία.

Εκτός από την Αστρονομία εξέχουσα θέση κατείχαν και τα Μαθηματικά στη μόρφωση που απέκτησε ο Μετοχίτης. Εκτιμούσε τον Αριστοτέλη και τον θεωρούσε αρχαίο δάσκαλο της Αστρονομίας και των Μαθηματικών με βάση τη λογική, αν και του άσκησε κριτική σε κάποια θέματα, όπως περί της Φυσικής και της Μεταφυσικής, αναφέρει ο N. Wilson στο βιβλίο *Οι Λόγιοι στο Βυζάντιο*⁵⁵. Ασχολήθηκε ακόμη με τον Αρχιμήδη, τον Θαλή τον Μιλήσιο, τον Δημοσθένη, τον Αριστείδη, τον Πυθαγόρα και τον Μιχαήλ Ψελλό. Εντυπωσιάστηκε με τις αμυντικές μηχανές του Αρχιμήδη, οι οποίες ήταν πολύ αποδοτικές για την πολιορκία των Συρακουσών το 212 π.Χ.. Γί' αυτό το λόγο αφιέρωσε ένα δοκίμιο σε αυτές τις μηχανικές εφευρέσεις.⁵⁶ Η ενασχόληση του Μετοχίτη με τις θετικές επιστήμες ενισχύεται και από τη συλλογή του «Υπομνηματισμοί και σημειώσεις γνωμικαί» (λατινικά *Miscellanea philosophica et historica*). Στη συλλογή αυτή μερικά δοκίμια αναφέρονται στη μαθηματική φιλοσοφία και στη γεωμετρία με κεντρικά πρόσωπα τον Αριστοτέλη και τον Πλάτωνα.⁵⁷

πλείστους καὶ τριβῇ καὶ συντονίᾳ σχολῆς ἐπιμόνῳ καὶ χειραγωγίᾳ συνεχεῖ τῶν προλαβόντων αὐτῶν περαίνειν ἔξεστι καὶ συλλογίζεσθαι».

⁵⁴ R. Hunger, *όπ. παρ. τόμος Γ*, σσ. 50-55.

⁵⁵ N. G. Wilson, *Οι Λόγιοι στο Βυζάντιο*, μετάφραση Ν. Κονομής, Αθήνα, εκδ. Καρδαμίτσα, 1991, 12^ο κεφάλαιο, σελ. 328.

⁵⁶ N. G. Wilson, *Οι Λόγιοι στο Βυζάντιο*, *όπ. παρ.*, σσ. 328-330.

⁵⁷ H. Karin (εκδ.) *Theodore Metochites on Ancient Authors and Philosophy – Semeioseis gnomikai 1-26 & 71. A Critical Edition with Introduction, Translation, Notes and Indexes with a Contribution by Börje Byden*, Göteborg, εκδ. Studia Graeca et Latina Gothoburgensia LXV, 2002. Παραθέτουμε ενδεικτικά ένα χωρίο από το κεφ. 22. 1.1: «Πολύ τις ἐν τοῖς μαθηματικοῖς ὦν φιλοσόφων, οἶμαι τὸ ἀστασίαστον ὄψεται [...] τὴν δὲ μαθηματικὴν ἐπιστήμην τὲ καὶ ἔξιν εὖ ἡνυκότας ὡς ἐπὶ πολλῶν ἐστὶν ὁρᾶν πάλαι τε καὶ νῦν ἔτι μῆδὲν ἥττον πρὸς βαρβάρους ὡσαύτως, ἀλλὰ μὴν οὐδὲ βαρβάρους ἄρα πρὸς Ἕλληνας καὶ ὅλως οὐδὲν πρὸς τοὺς ἐξ ἄλλων γενῶν, ἢ δὴ καὶ πεφυκὸς ἂν ἦν μάλιστα περὶ τῆς αὐτῆς σπουδῆς τῆς μαθηματικῆς [...]».

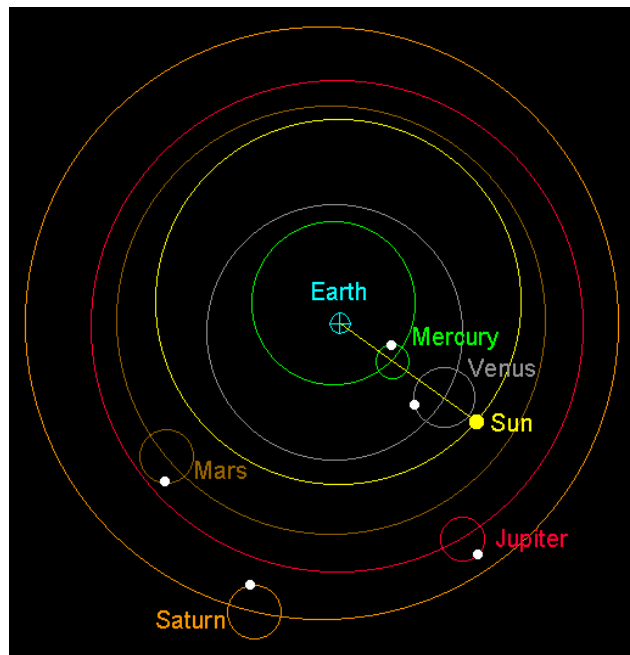
Υπάρχουν ακόμη μερικά σημεία που πρέπει να προσθέσουμε για τη θέση των μαθηματικών επιστημών κατά την Παλαιολόγεια περίοδο. Πρώτα απ' όλα αυτές οι επιστήμες σπουδάζονταν περισσότερο ως θεωρητικό μάθημα και λιγότερο ως πρακτικό. Άλλες κατηγορίες επιστημών όπως η Φαρμακολογία, η Ιατρική και η Αλχημεία στηρίζονταν στην παρατήρηση, στην εμπειρία και την πρακτική, επηρεασμένες από την κλασική κληρονομιά των ελληνικών επιστημών. Δεύτερον, η Αριθμητική βασιζόταν κυρίως στον Νικόμαχο τον Γερασινό μαζί με τον Διόφαντο της Αλεξάνδρειας, η Γεωμετρία στον Ευκλείδη και η Μουσική με την Αστρονομία στον Ήρωνα τον Αλεξανδρέα και στον Πτολεμαίο.⁵⁸ Είναι αξιοσημείωτο πως η περίοδος από το 1261 μέχρι και την Άλωση της Πόλης, παρουσιάζει τα περισσότερα επιστημονικά επιτεύγματα στη Βυζαντινή χιλιετία. Τρίτον, δεν θα πρέπει να ξεχνάμε τον περιορισμένο αριθμό λογίων και δασκάλων των επιστημών στην αυτοκρατορία. Επιπρόσθετα οι δάσκαλοι των μαθηματικών ήταν αυτοί που προσέφεραν με τις γνώσεις τους και τα μαθήματα της μουσικής, της αστρονομίας και της φιλοσοφίας. Ακόμα, η ανώτερη εκπαίδευση δεν ακολουθούσε κάποιο οργανωμένο αναλυτικό πρόγραμμα.

Οι μαθηματικές επιστήμες στο Βυζάντιο κληρονόμησαν το υλικό τους από τα ελληνικά μαθηματικά της αρχαιότητας και επηρεάστηκαν και από την Αραβική, Περσική και Εβραϊκή επιστήμη. Τα Μαθηματικά θεωρούνταν το θεμέλιο της αστρονομίας, της αστρολογίας και του ημερολογίου (τους ενδιέφερε αρκετά ο υπολογισμός του Πάσχα).⁵⁹ Η συστηματική έκθεση στη μαθηματική αστρονομία του Πτολεμαίου, *Άλμαγέστη και Πρόχειροι Κανόνες του Πτολεμαίου*, όπως και τα σχόλια του Θέωνος διαβάζονταν εκτενώς γύρω στον 13^ο αιώνα. Η αστρονομική δραστηριότητα του Γρηγορά που απορρέει από όλα τα παραπάνω συνέβαλε τα μέγιστα στην ανάπτυξη των αστρονομικών σπουδών και εφαρμόστηκε και πρακτικά στη Μονή της Χώρας. Η κινητήρια δύναμη πίσω από αυτή την πετυχημένη προσπάθεια ήταν ο Μετοχίτης του οποίου η εργασία προετοιμάστηκε από τον Εμμανουήλ Βρυνένιο, τον Μάξιμο Πλανούδη (1255-1305) και τον Γεώργιο τον Παχυμέρη (1242-1310).

⁵⁸ D. Manolova, *Discourses of Science and Philosophy in the letters of Nikephoros Gregoras*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Βουδαπέστης, 2014, σελ. 61.

⁵⁹ Όπ. παρ. σσ. 64-65.

Εικόνα 6

ΜΕΡΟΣ II

Η έννοια της αρετής στον Μετοχίτη

Η αναζήτηση της πραγματικής ευτυχίας και της αλήθειας συνδέεται, σύμφωνα με τον Μετοχίτη, με την αρετή και την γνώση του κόσμου, έννοιες και όροι που απασχόλησαν τους ανθρώπους από αρχαιοτάτων χρόνων. Η ανάγκη για απελευθέρωση από τα δεσμά της ύλης, του σώματος και η πορεία προς το αγαθό και την αρετή υπήρξε αντικείμενο σκέψης από πλήθος φιλοσοφικών και όχι μόνο σχολών.

Ο Μετοχίτης στο εγκώμιο της αρετής διευκρινίζει:

«Η αρετή επιδιώκει τα όντως όντα, ενώ αυτά (ενν. ο πλούτος και η ηδονή) σχετίζονται μόνο με όσα δημιουργήθηκαν χθες ή προχθές και γρήγορα θα χαθούν. Η αρετή επιδιώκει τα σταθερά και τα μόνιμα, ενώ εκείνα ζητούν τα ρευστά και όσα δεν μπορούν να παραμείνουν πιστά σε κάποιον έστω και λίγο, όσο κι αν αγωνίζεται. Η αρετή επιδιώκει εκείνα που είναι άφθαρτα, δεν καταστρέφονται και δεν αλλάζουν ποτέ, ενώ αυτά επιζητούν όσα συνεχώς διαφοροποιούνται με κάθε τρόπο και μεταβάλλονται, εξαπατώντας αυτούς που τα διαθέτουν, και στα οποία δεν μπορεί να έχει κανείς από όσους τα κατέχουν εμπιστοσύνη. Η αρετή λοιπόν από τη μία πλευρά και από την άλλη η ευτυχία, όπως την αντιλαμβάνονται ο πολύς ο κόσμος, ξεκινούν από τελείως διαφορετικές αφετηρίες και έχουν εντελώς διαφορετικούς στόχους».⁶⁰

⁶⁰ Θ. Μετοχίτης, *Ηθικός ή περί παιδείας*, κεφάλαιο 14.12-22: «Ἡ μὲν γε τῶν ὄντων ἐρᾶ, τὰ δὲ τῶν τε χθὲς καὶ πρὸ τρίτης γενομένων καὶ τῶν ὅσον οὐκ ἤδη καταλουμένων, ἢ μὲν τῶν ἐστώτων τε καὶ μονίμων, τὰ δὲ τῶν ρεόντων καὶ, μὴδ' ἂν ὅτι μάλιστα βιάζεται τις, παραμεῖναι πρὸς ὀλίγον δυναμένων, ἢ μὲν τῶν ἀφθάρτων καὶ ἀνωλέθρων τε καὶ ἀτρέπτων, τὰ δὲ τῶν πάντη τε καὶ πάντως καὶ ἀείποτε τρεπομένων τε καὶ μεταβαλλόντων καὶ πλανώντων καὶ οὐδὲν πρὸς τοὺς κεκτημένους ἔχόντων πιστὸν. Οὕτως ἀπὸ τε τῶν ἐναντίων παντάπασιν ἀρχῶν ὥρμηται καὶ πρὸς αὐτὰ τὰναντιώτατα φέρονται.»

Στα *Ηθικά Νικομάχεια*, ο Αριστοτέλης αναφέρει ότι η ηθική συνδέεται άμεσα με τον πολιτικό βίο. Χρησιμοποιεί την παρομοίωση ενός καραβιού, στο οποίο οι ναύτες έχοντας διαφορετική εργασία ο καθένας, συνεργάζονται με τον κυβερνήτη προκειμένου να φέρουν σε πέρας την αποστολή τους. Έτσι, και ο ηθικός, ο καλός πολίτης συμμετέχει στα κοινά της πόλεως αναλαμβάνοντας τον δικό του ξεχωριστό ρόλο. Σκοπός της αρετής είναι η υπηρεσία και η προσφορά προς το κοινό καλό.⁶¹ Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη η αρετή είναι μια «έξις», μια συνήθεια. Δεν γεννιέται κανείς με αυτήν αλλά έχει τη δυνατότητα με την άσκηση και τον προσωπικό αγώνα να την κατακτήσει.⁶² Ο Αμερικανός φιλόσοφος E. Halper αναφέρει: «Εφόσον αγαθός είναι αυτός που διάγει ενάρετο βίο και εφόσον αυτός που συνεργάζεται με τους άλλους πολίτες βελτιώνει την ίδια του τη ζωή, ο αγαθός θα είναι καλός πολίτης. Σε μια ιδεατή πολιτεία οι ιδιωτικές και δημόσιες επιδιώξεις συγκλίνουν.»⁶³

Μέσα από μυθολογικά σύμβολα και αφηγήσεις όπως αυτές του Δαίδαλου και του Ίκαρου ή αυτή του Ηρακλή στο σταυροδρόμι μεταξύ Αρετής και Κακίας, η αρχαία φιλοσοφία και η λογοτεχνία, αναφέρει ο Pierre Hadot στο βιβλίο του *Φιλοσοφία ως τρόπος ζωής* προσπαθούσαν με τη δύναμη του λόγου να υπερβούν τον χώρο και τον χρόνο για να αναχθούν στο αγαθό, την αλήθεια. Μέσω πνευματικών ασκήσεων (*exercitia spiritualia*) προσπαθούσαν να διαμορφώσουν έναν αυθεντικό τρόπο ζωής (αίρεσις βίου), μια τέχνη του ζην ως πράξη και όχι μόνον ως θεωρία, μια θεραπευτική των παθών, με βασικό σκοπό τη συγκρότηση και τη μεταμόρφωση της προσωπικότητας (επιμέλεια εαυτού), τη σοφία και όχι απλώς τη γνώση. Σύμφωνα με τον Πλάτωνα, σημειώνει ο Hadot, η φιλοσοφία δεν ήταν τίποτε άλλο από μεταστροφή και μελέτη θανάτου, μια προτροπή στον μαθητή να αλλάξει και να απελευθερωθεί από τα δεσμά

⁶¹ Το πολιτικό μέρος της φιλοσοφίας καθώς και η πολιτική αρετή εμφανίζονται και στον Ηθικό του Μετοχίτη, αλλά δεν θα ασχοληθούμε με αυτά στο πλαίσιο της εργασίας μας.

⁶² Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, B6, 14-16.

⁶³ E. Halper, «Virtue and the State», στο *Aristotelian Political Philosophy, vol. I, Sixth International Conference on Greek Philosophy*, Αθήνα, Διεθνής Εταιρεία Ελληνικής Φιλοσοφίας, 1995, σελ.82. Βλ. επίσης «Αριστοτέλης ο πανεπιστήμων της αρχαιότητας», στο: *Ιστορικά θέματα*, 171, (2017), Δ. Γκίκας Δρ. Πολιτικής Φιλοσοφίας Ιονίου Πανεπιστημίου, σελ 23.

του σώματος (τα πάθη), έτσι ώστε να φθάσει στη θεωρία, δηλαδή στη θέα του αγαθού.⁶⁴

Ο Μετοχίτης στο 13^ο κεφάλαιο του Ηθικού επαναφέρει, σε χριστιανικό πλαίσιο, την πλατωνική ιδέα της απελευθέρωσης από τα δεσμά της ύλης ως «ρευστότητας του βίου» και τη θεωρεί προκαταρκτικό στάδιο για να έρθει η «ευεργεσία» του Θεού ως συνδρομή στον αγώνα τους για την κατάκτηση της αρετής:

«Αντιθέτως, επιδίωξη τους (εννοεί των σοφών) είναι να πραγματοποιήσουν τον σκοπό τους, όσο γίνεται, με απόλυτη ηρεμία και γαλήνη, μακριά από τη ρευστότητα του βίου. [...] Σαν τον ευεργετικό αέρα του βουνού έρχονται τότε και τους δροσίζουν οι αύρες που στέλνει ο Θεός με ευσπλαχνία, για να τους βοηθήσει στον αγώνα τους, ανακουφίζοντάς τους απ' τους πόνους και τη φλόγα των πειρασμών και μέσα τους ανατέλλει ένα φως, που τους προκαλεί απερίγραπτη ευφροσύνη, ένα φως που μόνο αυτοί γνωρίζουν, και μ' αυτό τον τρόπο τους προσφέρει μία πρόγευση, σαν ένα είδος αρραβώνα, της ευτυχίας που σύντομα τους περιμένει, συγκρατώντας τη σκέψη τους σε μία απλή, ενιαία και σταθερή κίνηση, που δεν μεταβάλλεται με τίποτα».⁶⁵

Αντίστοιχα για την στωική φιλοσοφία από την οποία επηρεάστηκε σε μεγάλο βαθμό ο Μετοχίτης, ο φιλοσοφικός θάνατος αναφέρεται στην προσπάθεια του καθενός να επιτύχει μέσω της δικής του προσπάθειας να ενατενίσει τον παγκόσμιο Λόγο και να γίνει μέρος της κοσμικής Φύσεως η οποία ταυτίζεται με το θείο. Για να φθάσει, όμως, σε εκείνο το στάδιο θα

⁶⁴ P. Hadot, *Philosophy as a way of life: Spiritual exercises from Socrates to Foucault*, έκδοση και εισαγωγή A. I. Davidson, Oxford, εκδ. Blackwell, 2009, σσ. 240-243.

⁶⁵ Θ. Μετοχίτης, *Ἡθικός ἢ περὶ παιδείας*, κεφάλαιο 13.13-15, 17-20, 1-5 σσ.58-61: «[...] και συνουσίας ὡς κῆρας ἀγαθῶν λογισμῶν ἀποδιδράσκουσι καὶ πᾶσαν τὴν ἀπὸ τῆς ὕλης ἀποχωροῦσιν ἐπιβουλήν [...] οἷς αὖραι κατ' ὄρεσφι πνεύουσιν ὀλβιόδωροι, αἱ παρὰ τῆς θεαρχίας αὐτῆς ἴλεω συλλαμβανομένης ἐπίπνοιαι, τοὺς πόνους ἀναψύχουσαι καὶ τὰς ἀπὸ τῶν πειρασμῶν φλογώσεις, ἐπιτολαὶ τέτινες ἄρρητον οἶαν ἐμποιῶσαι γλυκυθυμίαν, ἃς καὶ ἴσασιν αὐτοὶ μόνοι, ἀρραβωνιζόμεναι τὴν ὅσον οὐκ ἤδη μίμνουσαν σφᾶς εὐπραγίαν καὶ ἴσχουσαι πρὸς ἐνοειδῇ καὶ μόνιμον κίνησιν, ἄτρεπτον ὑπὸ πάντων, τοὺς λογισμούς.»

πρέπει πρώτα να έρθει η συγκατάθεση του ηγεμονικού (λογικού) της ψυχής.⁶⁶ Το ηθικό μέρος της στωικής φιλοσοφίας συντονίζεται με το αίτημα της λογικότητας (Λογική) και της εναρμόνισης με τον κόσμο (Φυσική), βοηθώντας, σύμφωνα με τον L. Brun,⁶⁷ την κατανόηση της συναιτιότητας των συμβάντων και της ενότητας των πραγμάτων. Σε αυτό το πλαίσιο, η Αρετή θεωρείται μια από κοινού τελείωση με το Όλον χωρίς υπερβατικές διαμεσολαβήσεις. Αυτή η αρετή, ως ομολογία στον κόσμο και τους νόμους του, είναι μία και ολοκληρωτική, συνεχίζει ο Brun, γιατί όποιος την κατακτήσει, κατέχει αυτόματα και όλες τις υπόλοιπες εάν παραδεχθούμε πως υπάρχουν και άλλες αρετές όπως: το θάρρος, η καρτερία, η ανδρεία, η σύνεση, η επίγνωση, η ευπρέπεια, η δικαιοσύνη και η καλοσύνη.⁶⁸

Συνεχίζοντας την υπεράσπιση της αρετής, ο Μετοχίτης προσθέτει στο 16^ο κεφάλαιο ότι η αρετή είναι το μόνο αξιόπιστο και σταθερό αγαθό, αφού δεν χάνεται ποτέ, δεν αφαιρείται και συνοδεύει τον άνθρωπο και μετά το τέλος της ζωής του εκεί που χάνουν την ισχύ τους εφήμερα πράγματα όπως ο πλούτος.

«Η αρετή όμως είναι το μόνο απόκτημα των ανθρώπων στη ζωή, το οποίο είναι ασφαλές και τέλειο. Δεν υπάρχει περιθώριο να πούμε ότι δεν είναι το καλύτερο, πάντοτε και από κάθε άποψη. Τίποτε δεν προκαλεί μεγαλύτερη ευχαρίστηση από την αρετή, ακόμα και αν βάλει κανείς μαζί από την άλλη μεριά όλα τα αγαθά της ζωής. Σ' αυτήν κυρίως κατευθύνεται η επιθυμία της φύσης και η δόξα του μεσουρανή, αν κάποιος ενδιαφέρεται γι' αυτήν. [...] Γιατί, κατά τη γνώμη μου, δεν είναι όπως όλα τα άλλα που στο τέλος, όταν πεθάνει ο άνθρωπος, τον εγκαταλείπουν ή μένουν πίσω και με κανέναν τρόπο δεν θέλουν να τον ακολουθήσουν. Η αρετή παραμένει πιστή και καλή υπηρέτρια στα γηρατειά μέχρι τον θάνατο κι όταν ο άνθρωπος πάει στον άλλο κόσμο, αυτή δεν τον εγκαταλείπει και δεν φεύγει. Αντιθέτως, τότε είναι η πιο μεγάλη στιγμή της. Ποτέ μέχρι τώρα δεν πρόδωσε και δεν εγκατέλειψε κανέναν απ' όσους την διέθεταν. Γιατί, όπως

⁶⁶ J. Brun, *Ο Στωικισμός*, μετάφραση Σ. Βασιλείου, Αθήνα, εκδ. Δαίδαλος, Ι. Ζαχαρόπουλος, 2007, σελ. 92.

⁶⁷ J. Brun, *Ο Στωικισμός*, σελ. 92

⁶⁸ Όπ. παρ. σελ. 95.

λέει κάποιος η αρετή κι αν πεθάνει κανείς, δεν χάνεται, αλλά ζει κι όταν δεν υπάρχει το σώμα του. Φεύγει συνοδεύοντας την ψυχή στο ταξίδι της και είναι το μόνο αγαθό που μένει αθάνατο σ' αυτόν που το απέκτησε».⁶⁹

Παρόμοια αντίληψη απαντάται και στον Μέγα Βασίλειο (ένας από τους Καππαδόκες πατέρες και τους τρεις ιεράρχες) στον λόγο του προς τους νέους (*Προς τους νέους, πώς να ωφελούνται από τα ελληνικά γράμματα*)⁷⁰:

⁶⁹ Θ. Μετοχίτης, *Ἠθικός ἢ περὶ παιδείας*, κεφάλαιο 11.1-8,12-15,1-5. σσ.48-52: «Ἀρετὴ δὲ μόνον δὴ κατ' ἀνθρώπους ἐν τῷ βίῳ τῶν ἀπάντων κτῆμ' ἐστὶν ἀσφαλὲς τε καὶ τέλειον καὶ κατ' οὐδὲν ἐνδεὲς τὸ μὴ οὐ πάντῃ τε καὶ πάντως καὶ ἀείποτ' εἶναι καλλίστη, ἡδίστη μὲν γε μάλα συνεῖναι ὥς οὐδὲν ἄλλο τίποθ' ἐν τῶν ἀπάντων, οὐδ' ὁμοῦ πάντα· περὶ δὲ δὴ πλείστον κέχνηεν ἡ φύσις καὶ ἅμα κλέος οὐρανόμηκες πρόσσεστιν, εἴ τω μέλοι. [...] Οὐ γὰρ ὥσπερ, οἶμαι, τᾶλλ' ἅπαντα τελευτῶντα ἀπέδρα ἀπαλλατομένων ἢ καταλέλειπται καὶ οὐ πάνυ δὴ βούλεται ξυνέπεσθαι, οὐχ οὕτω λοιπὸν καὶ αὕτη, ἀλλ' ἦδε πιστὴ γηροτρόφος καὶ εὐμενὴς εἰς τέλος παραμείνασα καὶ μεταλλαττόντων οὐκ ἔλιπεν, οὐκ ἀπεχώρησε, τηλικαῦτα δὲ μάλισθ' ὥραν ἔχει καὶ οὐδέπω προὔδωκεν, οὐδ' ἀπέδρα τὸν κτησάμενον. Ἀρετὴ γὰρ, κὰν θάνῃ τις, φησὶν, οὐκ ἀπόλλυται, ζῇ δ' οὐκέτ' ὄντος σώματος, ἀπαίρει δὲ συνέκδημος ψυχῇ καὶ συμπέφυκεν ἀθάνατον μόνον ἀγαθὸν τῷ σπυδάσαντι [...] »

⁷⁰ Μετάφραση Β. Μουστάκη, βλ.:

<http://users.uoa.gr/~nektar/orthodoxy/paterikon/basil the great de legendis gentilium libri s.htm>

Λόγοι του Μεγάλου Βασιλείου, Πρὸς τοὺς νέους, ὅπως ἂν ἐξ Ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων, PG 31, σσ. 563-590, στο συγκεκριμένο κομμάτι χωρίο 10, «[...] Τοῖς γὰρ ἐπιμελῶς ἐξ ἐκάστου τὴν ὠφέλειαν ἀθροίζουσιν, ὥσπερ τοῖς μεγάλοις τῶν ποταμῶν, πολλὰί γίνεσθαι πολλαχόθεν αἱ προσθήκαι πεφύκασιν. Τὸ γὰρ καὶ σμικρὸν ἐπὶ σμικρῷ κατατίθεσθαι, οὐ μᾶλλον εἰς ἀργυρίου προσθήκην ἢ καὶ ἡντιναοῦν ἐπιστήμην, ὁρθῶς ἔχειν ἢ γεῖσθαι τῷ ποιητῇ προσῆκεν. Ὁ μὲν οὖν Βίας τῷ υἱεῖ, πρὸς Αἰγυπτίους ἀπαίροντι, καὶ πυνθανομένω τι ἂν ποιῶν αὐτῷ μάλιστα κεχαρισμένα πράττοι· «Ἐφόδιον, ἔφη, πρὸς γῆρας κτησάμενος», τὴν ἀρετὴν δὴ τὸ ἐφόδιον λέγων, μικροῖς ὅροις αὐτὴν περιγράφων, ὅς γε ἀνθρωπίνῳ βίῳ τὴν ἀπ' αὐτῆς ὠφέλειαν ὠρίζετο. Ἐγὼ δὲ κὰν τὸ Τιθωνοῦ τις γῆρας, κὰν τὸ Ἀργανθωνίου λέγη, κὰν σύμπαντα τὸν ἀφ' οὗ γεγονάσιν ἄνθρωποι χρόνον ἀναμετρήῃ, ὥς ἐπὶ παίδων διανοίας γελάσομαι, εἰς τὸν μακρὸν ἀποσκοπῶν καὶ ἀγήρῳ αἰῶνα, οὐ μᾶλλον γε ἢ τελευτὴν ὑποθέσθαι τῆς ἀθανάτου ψυχῆς. Πρὸς ὅνπερ κτᾶσθαι παραινέσαιμ' ἂν τὰ

«Όσοι μ' επιμέλεια μαζεύουν την ωφέλεια από κάθε τι, μοιάζουν με ποτάμια που παίρνουν στο διάβα τους νερό από παραποτάμους κι ολοένα γίνονται μεγαλύτερα. Είναι σωστή η υπόμνηση του Ησιόδου για το λίγο που προστίθεται στο λίγο, όχι μονάχα σχετικά με το χρήμα, αλλά και με τη γνώση. Με τον τρόπο αυτόν κι η γνώση γίνεται περισσότερη και μεγάλη. Όταν ο φιλόσοφος Βίας αποχαιρετούσε τον γιο του, που έφευγε για την Αίγυπτο, και το παιδί τον ρώτησε με ποια πράξη του θα τον ευχαριστούσε περισσότερο, του αποκρίθηκε: Αποκτώντας εφόδιο για τα γηρατειά σου. Και με τη λέξη εφόδιο εννοούσε την αρετή, περιγράφοντάς την σύντομα, μια και την ωφέλεια της την περιόριζε στο μήκος του ανθρώπινου βίου. Αλλά για μένα, έστω κι αν πρόκειται για τα γηρατειά του μυθικού Τιθωνού η του μακρόβιου βασιλιά της Ταρτησσού, του Αργανθωνίου ή και του Μαθουσάλα, που αναφέρει η Παλαιά Διαθήκη και λέγει ότι έζησε εννιακόσια εβδομήντα χρόνια, έστω ακόμα κι αν πρόκειται να υπολογίσουμε όλο τον χρόνο από τότε που πρωτοφάνηκε ο άνθρωπος, βλέπω το διάστημα αυτό σαν παιδιαστική, για γέλια έκταση. Διότι ατενίζω τον μακρό κι αγέραστο αιώνα, που τέλος δεν έχει, την ηλικία της αθάνατης ψυχής. Συμβουλεύω ν' αποκτούμε εφόδιο για την ατελεύτητη αυτή ζωή, κινώντας, σύμφωνα με τη γνωστή έκφραση, πάντα λίθον, ώστε να παίρνουμε από παντού ωφέλεια για μια τέτοια προοπτική. Βέβαια είναι ζήτημα που θέλει κόπο κι έχει δυσκολίες. Αλλά δεν σημαίνει ότι πρέπει να αποθαρρυνθούμε και να το αμελήσουμε. Αλλά να θυμηθούμε το παράγγελμα των Πυθαγορείων, που λέγει ότι ο καθένας πρέπει να διαλέγει τον άριστο τρόπο ζωής και να βρίσκει χαρά μέσα του,

εφόδια, πάντα λίθον, κατὰ τὴν παροιμίαν, κινούντας, ὅθεν ἂν μέλλῃ τις ὑμῖν ἐπ' αὐτὸν ὠφέλεια γενήσεσθαι. Μηδ' ὅτι χαλεπὰ ταῦτα καὶ πόνου δεόμενα, διὰ τοῦτ' ἀποκνήσωμεν· ἀλλ' ἀναμνησθέντας τοῦ παραινέσαντος, ὅτι δέοι βίον μὲν ἄριστον αὐτὸν ἕκαστον προαιρεῖσθαι, ἥδυν δὲ προσδοκᾶν τῇ συνηθείᾳ γενήσεσθαι, ἐγχειρεῖν τοῖς βελτίστοις.»

συνηθίζοντάς τον. Έτσι, θα επιχειρήσουμε το καλύτερο
απ' όλα.»⁷¹

Ο Μετοχίτης προσπαθεί, όπως έχουμε πει και στην εισαγωγή, να συνθέσει τις αντιλήψεις των Ελλήνων φιλοσόφων με τη χριστιανική γραμματεία στην προσπάθειά του να συνδέσει άρρηκτα την αρετή με την παιδεία. Υπογραμμίζει ότι η πρώτη προϋποθέτει τη δεύτερη, εφόσον στρέφει τον άνθρωπο στα ουσιώδη και σταθερά αγαθά της ζωής. Η σοφία είναι ο συνδυασμός αρετής και παιδείας και η εγκατάλειψη των εφήμερων. Επαναφέρει, έτσι, ο Μετοχίτης το πρότυπο του αρχαίου σοφού και το συμπληρώνει με χριστιανικές αντιλήψεις, όπως η πίστη στη μεταθανάτια ζωή.

Εικόνα 7

⁷¹ Όπ. παρ. σσ. 563-590, χωρίο 9. Επίσης για τον Μ. Βασίλειο κάνει λόγο και ο Ιωάννης Πολέμης στο βιβλίο *Ηθικός ή περί παιδείας* και συγκεκριμένα στα σχόλια στο κεφ.11, σελ. 49.

Η έννοια της παιδείας στον Μετοχίτη

Από την αρχή του *Ηθικού* ο Μετοχίτης προτρέπει τον νέο στον οποίο απευθύνεται να ασχοληθεί με επιμέλεια με τη γνώση και τους λόγους και να μην παραμελεί την πνευματική καλλιέργεια που μπορεί να του προσφέρει αυθεντική ευχαρίστηση:

«Πολλές φορές αποφάσισα να σου πω λίγα πράγματα, όπως τουλάχιστον εγώ τα πιστεύω και όσο βέβαια μου είναι δυνατόν, σχετικά με τους λόγους. Ήθελα να σε προτρέψω να προσπαθήσεις όσο μπορείς για να τους αποκτήσεις, πιστεύοντας ότι αυτή η προσπάθεια είναι πραγματικά ωφέλιμη και ένας τέτοιος μόχθος στην ουσία δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια πραγματική και ευχάριστη ραστώνη».⁷²

Το κείμενο του Μετοχίτη αποτελεί στο σύνολό του μια παραίνεση, μια προτροπή. Ως λογοτεχνικό είδος ανάγεται στον χαμένο *Προτρεπτικό* του Αριστοτέλη, ο οποίος αποσκοπούσε να στρέψει τους ανθρώπους (έτσι προκύπτει και ο όρος *προτρεπτικός*) στη φιλοσοφία, στην γνώση της αλήθειας και του κόσμου μέσω των επιστημών.⁷³ Οι αντιλήψεις του αριστοτελικού *Προτρεπτικού* είχαν μεγάλη απήχηση στην αρχαιότητα και επηρέασαν τόσο τον νεοπλατωνικό Ιάμβλιχο (245-325) όσο και τον Κικέρωνα στα αντίστοιχα έργα τους, τα οποία μερικώς τις διασώζουν.⁷⁴ Αποσκοπεί στην εκπαίδευση που είναι συνδεδεμένη με την πρακτική ζωή.

Ο Μετοχίτης έχοντας μελετήσει τη φιλοσοφική γραμματεία της ύστερης αρχαιότητας, αλλά και χριστιανούς συγγραφείς (όπως ο Κλήμης ο Αλεξανδρέας: *Προτρεπτικός προς τους Έλληνες*) ή ασκητές (όπως ο Συμεών

⁷² Θ. Μετοχίτης, *Ηθικός ή περί παιδείας*, κεφάλαιο 1.1-6: «Πολλάκις ἔγωγ' εἰλόμην μέτρι' ἄττα περὶ τῶν λόγων, ὥς δὴ τυγχάνω γινώσκων καὶ καθὼς ἂν οἶός τ' εἶην, ἐρεῖν σοι, καὶ ὅπως ἂν ἀντὶ τούτων ἄπασσαν ἦντιν' ἔξεστι σπουδὴν αἰροῖο, παρακαλέσαι ὥς πόνον ἀγαθόν, οὐδὲ τὴν ἐπιμέλειαν αὐτοῦ καὶ κτῆσιν οὐκ ὄντα μᾶλλον ἢ ραστώνην ἀληθῆ τε καὶ φίλην.»

⁷³ W. Jaeger, *Aristotle – fundamentals of the history of his development*, μετάφραση. R. Robinson, Λονδίνο, εκδ. Oxford University Press, 1999, σσ. 54-60.

⁷⁴ Όπ. παρ.

ο Νέος Θεολόγος: Προτρεπτικός σε μετάνοια), συνέχισε τη συγκεκριμένη λογοτεχνική παράδοση επαναφέροντας ένα είδος κάπως ξεχασμένο. Όπως επισημαίνει ο Πολέμης στην εισαγωγή του *Ηθικού*, το παράδειγμά του θα ακολουθήσουν και άλλοι λόγιοι στη συνέχεια (όπως ο Δημήτριος Κυδώνης/*De contemptenda morte*).

Ο Μετοχίτης τονίζει πως η αιτία που έγραψε αυτό το κείμενο είναι η θέληση του παρά τις δυσκολίες και υποχρεώσεις της καθημερινής ζωής να ασχοληθεί και ο ίδιος με τους λόγους. Πώς εννοεί όμως τους λόγους και κατ' επέκταση την «παιδεία»;

Η έννοια της «παιδείας» όπως την εννοεί ο Μετοχίτης όπως και οι «λόγοι» δεν αποσκοπούσαν στην τυπική εκπαίδευση των νέων αλλά είχε ως τελικό προορισμό τη θεωρία των όντων, όπως την αναφέρει, δηλαδή την προσέγγιση του Θεού. Για τον Μετοχίτη, η απόκτηση της παιδείας και της αρετής αποσκοπούσαν στη «συγκέντρωση στον εαυτό» (*ὅταν τις ἑαυτοῦ γενόμενος ὅλος*)⁷⁵ και στην εποπτική θέαση του κόσμου και των κανόνων που τον διέπουν, έτσι ώστε να καταφέρει ο άνθρωπος να ενατενίσει τον Δημιουργό «μέσα από την αμύθητη των όντων ομορφιά και αρμονία»:

«Το ίδιο, νομίζω, ισχύει και για τη δραστηριότητα της σκέψης μας και τη λειτουργία της, την καλή οργάνωση και την προκοπή των συλλογισμών, η οποία δημιουργείται από την παιδεία. Αυτό φαίνεται περισσότερο όταν η σκέψη του ανθρώπου, όπως συμβαίνει συνήθως, τοποθετήσει όλα τα άλλα σε δεύτερη μοίρα, κι αφού συνδυασθεί με την αρετή, κλεισθεί στον εαυτό της κι ασχολείται συνεχώς με τη θεωρία των όντων(εννοεί την κτίση).»⁷⁶

Σύμφωνα και με τον Ι. Πολέμη, ο Μετοχίτης επιχείρησε να ταυτίσει την φιλοσοφία με την παιδεία. Εκτός από τους στωικούς μεγάλη επιρροή

⁷⁵ Θ. Μετοχίτης, *Ηθικός ἢ περὶ παιδείας*, κεφάλαιο 32. 24-25. Εδώ είναι εμφανής η επίδραση της στωικής αντίληψης περί προσοχής, γνωστής και ως επιμέλεια εαυτού. Αυτό το στωικό δάνειο επιβιώνει και αναπτύσσεται και στην χριστιανική ασκητική γραμματεία.

⁷⁶ Θ. Μετοχίτης, *Ηθικός ἢ περὶ παιδείας*, κεφάλαιο 32.18-23: «Τὸν δ' αὐτὸν, οἶμαι, τρόπον ἔχει καὶ ἡ τοῦ νοεροῦ καθ' ἡμᾶς ἐργασία καὶ παρασκευὴ καὶ τῶν λογισμῶν αὐτῶν ὑπὸ παιδείας ευρυθμία καὶ προκοπή καὶ μάλιστα ὅποθ', ὡς φιλεῖ ξυμβαίνειν, ἀρετῇ συνελθοῦσα, πάντα τᾶλλα κατὰ τὸν βίον ἐν δευτέρῳ ποιησαμένη ἑαυτῇ ζῆ μόνῃ καὶ τῇ τῶν ὄντων ἀσχόλῳ θεωρίᾳ.»

στο θέμα αυτό είχε και ο Φίλων ο Αλεξανδρεύς ή Ιουδαίος (20 π.Χ.- 45 μ.Χ.) ο οποίος μέσω της αστρονομίας προσπάθησε να οδηγηθεί στη γνώση του Θεού κάτι που έπραξε και ο Μετοχίτης μετά το τέλος της συγγραφής του *Ηθικού*. Για' αυτό και στο ερώτημα ποιο είναι το περιεχόμενο της παιδείας στον Μετοχίτη, ο ίδιος σύμφωνα με τον Πολέμη, αναφέρει την προσπάθεια του ανθρώπινου νου να διερευνήσει με βάση τη μελέτη της Δημιουργίας, τα μυστήρια του Θεού και να φθάσει έτσι στην αλήθεια.⁷⁷

«Επειδή από την αρχή όμως ο λόγος μου, εξετάζοντας τη φύση της παιδείας, φαινόταν ότι στοχεύει μόνο στην αλήθεια και ότι δεν έχει σκοπό να τα επαινέσει όλα ανεξαίρετως με κάθε μέσο και να παρουσιάσει διαφόρους τρόπους ζωής, σαν να πρόκειται για δρόμους με αντίθεση κατεύθυνση, αν και νομίζω ότι κανείς δεν αγνοεί ποιον τρόπο ζωής απ' όλους πρέπει οπωσδήποτε να επιλέξει, ωστόσο, θα το αναφέρω τώρα και εγώ ο ίδιος με λίγα λόγια, επιστρέφοντας έτσι στην αρχή του λόγου μου και διατυπώνοντας, όπως μπορώ, την άποψή μου, που είναι η ακόλουθη. Ένα και μοναδικό είναι το αγαθό, η κατοχή της αλήθειας για τον Θεό και το να έχει κανείς τη σωστή πίστη σχετικά με τη φύση εκείνου και την θεία πρόνοια.»⁷⁸

Πριν κλείσουμε το κεφάλαιο για την έννοια της παιδείας θα δούμε μερικά χωρία του Μετοχίτη στην προσπάθειά του να επαινέσει την παιδεία και να δώσει κάποια χαρακτηριστικά της, έτσι ώστε να πείσει τον νέο να ασχοληθεί με αυτήν:

«Η παιδεία λοιπόν πρώτα απ' όλα και γενικά τα αγαθά της σοφίας μένουν πιστά σ' αυτόν που τα απέκτησε για όλη τη

⁷⁷ Θ. Μετοχίτης, *Ηθικός ή περί παιδείας*, εισαγωγή σελ. 79.

⁷⁸ Θ. Μετοχίτης, *Ηθικός ή περί παιδείας*, κεφάλαιο 6. 9-19: «Ἐπεὶ δὲ τὴν τῆς παιδείας ὁ λόγος ἐξετάζων φύσιν ἐδόκει δὴ τὰ ληθοῦς μάλιστα φροντίζων καὶ μὴ πάντα ἐκ πάντων ἐπαινεῖν προθέμενος καὶ βίων αἰρέσεις ὥσπερ δὴ τινὰς λεωφόρους ἀντιθέτους ἀνατεμεῖν, ἦντινα μὲν ἀπασῶν ἐκ παντὸς τρόπου σπουδαστέον, ἔστι μὲν οὐδεὶς ὃς ἀμαθὴς, οἶμαι, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ἐρῶ κατὰ βραχὺ νῦν γε εἶναι, πρὸς ἀρχὴν ἐπανάγων ἀμέλει τὸν λόγον καὶ γνώμην τιθεῖς, ἥ μοι ἔξεστιν, ὅτι δὴ μόνον τὰ γαθὸν ἐστίν, ἢ τοῦ ὄντος ἀλήθεια καὶ περὶ Θεοῦ φύσεως καὶ προνοίας ἀπλανῶς δόξαι [...] »

ζωή του, περισσότερο από κάθε τι άλλο ανθρώπινο. Κανείς εχθρός δεν μπορεί να του αφαιρέσει τον πλούτο που του παρέχει η σοφία, γιατί απλώς δεν υπάρχει τέτοιος εχθρός, ούτε κανείς να του πάρει αυτήν τη δόξα, παρά μόνο αν γίνει ανώτερος στον ίδιο τομέα. Πραγματικά, αν κάποιος βρει καταφύγιο στην παιδεία και παραμείνει, όπως σ' έναν ναό που κανένας δεν μπορεί να τον βεβηλώσει, είναι ασφαλής και δεν φοβάται ούτε την επιβουλή και την αστάθεια των περιστάσεων ούτε τον φθόνο και την πλεονεξία ενός τυράννου ούτε καμμία άλλη εχθρική ενέργεια εναντίον του. Όλα είναι δυνατόν να έρθουν άνω κάτω και να αλλάξουν εντελώς. Κανείς όμως δεν μπορεί να αφαιρέσει από κάποιον άλλον τον συνετό νου, την τεχνική σκέψη, την ευτυχία, και την ηδονή που προσφέρουν η γνώση και η παιδεία στους οπαδούς τους.»⁷⁹

Για τον Βυζαντινό λόγιο, η παιδεία είναι «καταφύγιο» (ἀλεξητήριον) και οι λόγοι «φάρμακα» για τη θλίψη. Εξασφαλίζουν την ψυχική γαλήνη απέναντι στο απειλητικό άγνωστο και τις μεταπτώσεις της ζωής. Η εποπτική θέαση προσφέρει μια «απόσταση» που επιτρέπει στον άνθρωπο να διαχειριστεί την τυχαιότητα, αλλά και να συνειδητοποιήσει την ασημαντότητα του πλούτου και της δόξας που χάνονται ή προκαλούν τον φθόνο. Ο άνθρωπος με την προσοχή εντός του ζει σε συνέπεια με τον εαυτό του και τον λόγο του κόσμου σε μια συνεχή διαδικασία κάθαρσης και πληρότητας. Ο τελικός προορισμός της παιδείας είναι, για τον Μετοχίτη, η

⁷⁹ Θ. Μετοχίτης, *Ἠθικός ἢ περὶ παιδείας*, κεφ.15. 25, 1-14: «Παιδεία τοίνυν, ἐν τοῦτο καὶ πρῶτον, καὶ τὰ τῆς σοφίας ἀγαθὰ παραμένει τῶν κατὰ τὸν βίον ἀπάντων πιστῶς εἰς ἅπασαν τῷ κτησαμένῳ τὴν ζωὴν καὶ οὐκ ἔστιν οὐκ ἀφαίρεσθαι μήτε τὸν ἀπὸ ταύτης πλούτον ἐχθρόν, ὅτι μὴ πέφυκε, μήτε τὴν ἀπὸ ταύτης δόξαν, ὅτι μὴ κρείττω γενόμενον. Τῷ ὄντι γὰρ πρὸς ταύτην ὥσπερ εἰς ἄσυλον τι τέμενος ἡὺτομοληκότα τινὰ καὶ καταστάντα, ἔξεστιν ἐπ' ἀσφαλοῦς ἐστήξειν καὶ μηκέτι καθάπαξ ἔπειτα μὴ δεδιέναι μήτε χρόνων ἐπιβουλήν καὶ ἀνωμαλίαν μήτε τυράννου βασκανίαν τε καὶ πλεονεξίαν μήτ' ἄλλην ἅπασαν ἐχθρῶν ἐπήρειαν, ἀλλὰ πάντ' ἂν μᾶλλον ἄνω καὶ κάτω γίγνοιτο καὶ μεταχωροίη καὶ τρέποιτο ἢ νοῦς ὁτωοῦν ἀφαιρεθείη σώφρων καὶ λογισμὸς ἔντεχνος καὶ ἦν ἐπιστήμη καὶ παιδεία τοῖς θιασώταις καὶ σπουδασταῖς φέρουσα ἐνώκισεν εὐδαιμονίαν καὶ τρυφήν.»

συνάντηση του ανθρώπου με τον βαθύτερο εαυτό του και τη Δημιουργία. Τέλος, η παιδεία λειτουργεί και ως προστασία:

«Νομίζω ότι δεν θα είναι ίσως λάθος, αν πει κάποιος ότι η παιδεία είναι ο μόνος αποτελεσματικός και ακαταμάχητος εξοπλισμός εναντίον οποιουδήποτε εχθρού. Διότι κανείς δεν μπορεί να κάνει κάτι εναντίον της και να την υποτάξει, όπως συμβαίνει σε άλλες περιπτώσεις, που όσοι έχουν μεγαλύτερη δύναμη τα καταστρέφουν όλα και τα υποδουλώνουν.»⁸⁰

⁸⁰ Οπ. παρ. κεφ. 16. 8-12: «...οἱμοι, τις λέγων μόνην παρασκευὴν ἀκαταγώνιστον πρὸς πᾶσαν δυσμένειαν καὶ ἀνεπιχείρητον, οὐκ ἂν ἴσως ἀμάρτη λέγων. Ὅλως μὲν γὰρ οὐκ ἔστι, κατ' αὐτῆς ἐξισχύσαι καὶ ὑποποιήσασθαι, καθάπερ οἱ πλέον ἰσχύοντες μαχόμενοι πάντα καταστρέφονται καὶ δουλοῦνται.»

Η αξία των βιβλίων

Βοηθοί στην προσπάθεια απόκτησης της αρετής και της γνώσης, είναι τα βιβλία και οι σοφοί που κατέχουν πλήθος γνώσεων και έχουν καταγράψει τις σκέψεις και τις εμπειρίες τους στα βιβλία προσφέροντάς τες ελεύθερα στον καθένα. Όπως έχουμε ήδη πει εξ' αρχής, την περίοδο της Παλαιολόγειας αναγέννησης, οι πνευματικές αναζητήσεις και η βιβλιοφιλία κορυφώνονται. Πού αλλού εκτός από τα βιβλία και τους σοφούς θα μπορούσε να βρει ο καλλιεργημένος άνθρωπος τις απαντήσεις στα ερωτήματα που τον απασχολούν, αναρωτιέται ο Μετοχίτης στο 18^ο κεφάλαιο του *Ηθικού*, χαρακτηρίζοντάς τα μάλιστα "φίλους".

Ο Πλάτων, αναφέρει ο Μετοχίτης, τονίζει πως οι νέοι πρέπει να πηγαίνουν κοντά στους σοφούς όχι έτσι χωρίς κάποιον λόγο, αλλά με νόημα και αφού πρώτα ψάξουν καλά και βρουν έναν πραγματικά σοφό. Επειδή όμως αυτό δεν είναι πάντα εύκολο, πιο ασφαλές και σίγουρο είναι, σημειώνει ο Μετοχίτης, να καταφύγουν στα βιβλία. Εκεί όπου μπορούν να αφήσουν τις έγνοιες και τις δυσκολίες της ζωής με ανταλλαγή τη σοφία και τη λύση στα προβλήματα που τους απασχολούν. Ή όπως λέει και ο Μ. Βασίλειος στην ομιλία του προς τους νέους: «καὶ τοῖς ἐλλογίμοις τῶν παλαιῶν ἀνδρῶν δι' ὧν καταλελοίπασι λόγων συγγινομένοις ἡμῖν.»⁸¹

Συγκεκριμένα, ο Μετοχίτης λέει:

«Ὅμως ἐγὼ πιστεύω ὅτι ὁ λόγος τοῦ Πλάτωνα μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ πολὺ σωστός με ἄλλη ἐννοία· νομίζω, δηλαδή ὅτι οἱ νέοι εἶναι πράγματι δυνατόν νὰ ἐρθουν σὲ ἐπαφὴ με πολλοὺς καὶ ἀρίστους συνάμα ἀνθρώπους, οἱ οποίοι ἔχουν ἤδη διανύσει με ἐπιτυχία τὸν δρόμο τῆς ζωῆς, γνωρίζουν τὰ πράγματα καὶ ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ μιλήσουν γιὰ ὅλα τὰ θέματα· ἀρκεῖ νὰ προσεγγίσει κανεῖς τοὺς παλαιούς ἐκείνους σοφοὺς καὶ θεσπέσιους ἀνδρες μέσα ἀπὸ τὰ λόγια ποὺ μας ἔχουν ἀφήσει στὰ βιβλία τοὺς, δίνοντας προσοχὴ κι ἀκούγοντας τὰ διδάγματά τοὺς, γιὰ νὰ μάθει ἐτσι ὅ,τι χρειάζεται κατὰ περίπτωσιν. Πού ἀραγε μπορεῖ νὰ βρεῖ κανεῖς καλύτερους δασκάλους ἀπ' αὐτούς; Ὁλὴ τὴ γῆ καὶ

⁸¹ Θ. Μετοχίτης, *Ἡθικός ἢ περὶ παιδείας*, κεφ.18, κείμενο σελ. 85, σχολιασμός ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Πολέμη.

τη θάλασσα κι αν ψάξει, δεν πρόκειται να τους ανακαλύψει.»⁸²

Αντίστοιχα με τον Πλάτωνα και ο Σωκράτης (470-399 π.Χ.) τόνιζε τη σημασία των σοφών και των βιβλίων τα οποία αναζητούσε επίμονα χαρακτηρίζοντας τα και ως «θησαυρούς».

«Αντιθέτως, στους θησαυρούς των παλαιών εκείνων ανδρών εντρύφουσε με ευχαρίστηση κι είχε την αξίωση να μεταδίδει και στους φίλους του τα αγαθά που αντλούσε από εκεί. Οπωσδήποτε αν δεν θεωρούσε αυτήν την ενασχόληση άξια λόγου και σημαντική, αν δεν αποκόμιζε από αυτήν κάποιο κέρδος για την ψυχή του και κάποια αφορμή για να προχωρήσει μπροστά η σκέψη του, που ήσαν άλλωστε τα μόνα που ήθελε και πραγματικά εκτιμούσε ο Σωκράτης, και αν δεν αντλούσε από εκεί, όπως λέει ο ίδιος, ορισμένους θησαυρούς, δεν θα ασχολούνταν με τόση ευχαρίστηση με αυτά τα πράγματα ούτε θα καμάρωνε απαντώντας ότι ασχολείται μ' αυτά σε όσους τον ρωτούσαν τι κάνει.»⁸³

⁸² Όπ. παρ. κεφ.18.4-14: «Ἄλλ' ἔμοιγε δοκῶ κάλλιστα ἂν οὕτως ἔχῃν τὸν λόγον καὶ μάλιστα ἐξεῖναι καὶ πλείοσιν ξυντυγχάνειν καὶ ἅμα ἀρίστους καὶ καλῶς προωδευκόσι τε καὶ προεγνωκόσι καὶ δυναμένοις περὶ πάντων εἰπεῖν, εἴ τις τοῖς πρὸ ἡμῶν ἐκείνους σοφοῖς καὶ θεσπεσίοις ἀνδράσι δι' ὧν καταλελοιπάσιν ἡμῖν ἐν ταῖς βίβλοις συγγίγνοιτο λόγων, εὖ μάλα προσέχων τὸν νοῦν καὶ δεξιῶς ἐπακροώμενος καὶ καταμανθάνων, ἅττα βούλοιτ' ἂν ἕκαστα. Ποῦ γὰρ ἂν τις ἄλλοις συγγένοιτο κρεῖττοσι, καὶ γῆν ἀναμετρήσας πᾶσαν καὶ θάλασσαν...». Παρόμοια ιδέα διατυπώνεται και από τον Φίλωνα, *Περὶ τοῦ πάντα σπουδαῖον ἐλεύθερον εἶναι* 68: «καίτοι τις ἢ μακρᾶς ὁδοιπορίας ἢ τοῦ θαλαττεύειν ἐστὶ χρεία πρὸς ἔρευναν καὶ ζήτησιν ἀρετῆς, ἥς τὰς ρίζας ὁ ποιῶν οὐ μακρὰν ἀλλ' οὕτως πλησίον ἐβάλετο;» (σχολιασμός από τον Ιωάννη Πολέμη).

⁸³ Όπ. παρ. κεφάλαιο 20.18-19,1-10: « [...] τοῖς δ' ἐκείνων τῶν ἀνδρῶν θησαυροῖς ἡδέως συνῆν καὶ τοῖς φίλοις κοινωνεῖν τῶν ἐκείθεν ἀγαθῶν ἡξίου. Πάντως δ' εἰ μὴ λόγου καὶ σπουδῆς ἄξιον ὤετο τὸ πρᾶγμα, κέρδη ψυχῆς ἐντεῦθεν καὶ λογισμοῦ προκοπὴν ἀποφερόμενος, ἃ δὴ μόνα Σωκράτης ἀντὶ πάντων ἐπόθει τε καὶ ἐτίμα, καὶ θησαυροὺς τινας ἐκείθεν, ὡς αὐτὸς φησιν, ἀρυττόμενος, οὐκ ἂν ποτε ἄρα ἡδέως οὕτω συνῆν καὶ πρὸς τοὺς πυνθανομένους ἐν τίσιν ἐστὶν, ἐπὶ τούτοις ἐλαμπρύνετο. Οὕτω δὲ παντάπασιν, ἔοικε,

Ο Μετοχίτης επισημαίνει την πρόοδο και τον τεράστιο πλούτο αυτών των θησαυρών αφού από την εποχή του Σωκράτη και έπειτα στις βιβλιοθήκες βρέθηκαν απίστευτες πηγές γνώσης. Θαύμαζε παρά πολύ την αρχαία ελληνική φιλοσοφία και χάρη στα βιβλία κατάφερε να την κάνει κτήμα του.

Ο Rakesh Mittal στο άρθρο «Hellenism and the Shaping of the Byzantine Empire» υποστηρίζει πως ο Ελληνισμός ήταν ο πυλώνας του Βυζαντινού πολιτισμού και διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της αυτοκρατορίας. Βέβαια υπήρχε μια σύγκρουση ανάμεσα στη θρησκευτική κουλτούρα της Ανατολής και στον ελληνικό πολιτισμό δίχως αυτό να σημαίνει πως παρέμειναν ανενεργές οι ελληνικές επιρροές.⁸⁴

Η αξία των βιβλίων γίνεται φανερή στην περίπτωση των Ελλήνων, σημειώνει ο Μετοχίτης στο 22^ο κεφάλαιο, καθώς χάρη στα συγγράματά τους έγιναν γνωστά τα κατορθώματά τους στην ιστορία, και η ελληνική γλώσσα γονιμοποίησε τον παγκόσμιο λόγο. Αυτό δεν σημαίνει, προσθέτει ο Μετοχίτης, πως και οι άλλοι λαοί δεν ανέδειξαν σπουδαίους πολιτισμούς, αλλά στην περίπτωση των Ελλήνων η μεγάλη θέληση για τη γνώση και τη γλώσσα ανέδειξε έναν τεράστιο πλούτο βιβλίων και έργων ικανών να φωτίσουν, να ενημερώσουν και να εκπαιδεύσουν πλήθος ανθρώπων εκατοντάδες χρόνια μετά, νικώντας τον χρόνο:

«[...] Για να το διατυπώσω καλύτερα, εγώ τουλάχιστον και στην περίπτωση αυτών των πραγμάτων θαύμασα την ελληνική σοφία και την ελληνική γλώσσα. Διότι, όπως βλέπουμε, η ελληνική σοφία εξύψωσε και προέβαλε με αποκλειστικά δικές της δαπάνες όσα την αφορούσαν, επειδή είχε την αξίωση να αφήσει στις επόμενες γενιές την ανάμνηση όσων έγιναν, εκμεταλλευόμενη τα δικά της προσόντα. Πράγματι, όπως φαίνεται, είναι και αυτό ένα από τα πλεονεκτήματα της σοφίας. Έχει τη δυνατότητα να τιμά περισσότερο τα δικά της πράγματα από εκείνα των

περισπούδαστον ἔστι καὶ ὀνησιμώτατον ἢ τῶν σοφῶν καὶ κοσμίων ἀνδρῶν συντυχία καὶ συνδιατριβή καὶ τοῦτο πάντες ἂν συμφαῖέν τε καὶ συνθεῖντο.

⁸⁴ R. Mittal, «Hellenism and the Shaping of the Byzantine Empire», Best Undergraduate Research Paper, History Department, 11-1-2010, Marquette University, προσβάσιμο στο: http://epublications.marquette.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1001&context=jablonowski_ward, σσ. 3-9.

άλλων, κυρίως με το να αφήνει για αυτά μια ανάμνηση που αξίζει.»⁸⁵

Η αξία των βιβλίων φαίνεται και από το παρακάτω χωρίο του 21^{ου} κεφαλαίου του *Ηθικού*:

«Όμως στην περίπτωση μας, μπορεί κανείς με όλη του την άνεση, χωρίς καθόλου έξοδα και χωρίς καμμία δυσκολία, καθισμένος στο σπίτι του και διαβάζοντας τα βιβλία, να τα δει όλα αυτά, και τις παράξενες χώρες και τα πάρα πολλά και σπουδαία γεγονότα της ιστορίας, παλαιά και πρόσφατα, όπως επίσης και τη ζωή διαφόρων ανθρώπων και τα διάφορα πολιτεύματα. Κι όλα αυτά μπορεί να τα κάνει σε ελάχιστο χρόνο και με πολύ λίγο κόπο, σαν να πηγαίνει σε μια εμποροπανήγυρη και να αγοράζει ότι θέλει.»⁸⁶

⁸⁵ Θ. Μετοχίτης, *Ηθικός ἢ περὶ παιδείας*, κεφ. 22. 14-20: «[...] μάλλον δ' ὥς ἀληθῶς ἐθαύμασα ἔγωγε κὰν τούτοις τὴν Ἑλλήνα καὶ σοφίαν καὶ γλῶτταν, ἐπεὶ τὰ σφέτερα ὀρῶμεν ὡς ἡὔξησε μάλιστα καὶ προὔθετο τὰ οἰκεία αὐτῆς ἐφ' ἑαυτῆς δαπανῶσα καὶ ἀφ' ἐστίας, ὃ δὴ φασιν, ἀξιοῦσα χαρίζεσθαι τοῖς ἐξῆς ὑπομνήματα. Τῷ ὄντι γὰρ καὶ τοῦθ', ὡς ἔοικε, κέρδος ἐστὶ σοφίας, τὰ συγγενῇ τιμᾶν πλείστον τῶν ἄλλων, ἀξιολόγῳ μνήμη μάλιστα.»

⁸⁶ Όπ. παρ. κεφάλαιο 21. 10-18: «Νυνὶ δ' ἔξεστι μετὰ ραστώνης ἀπάσης καὶ ἀδαπάνως καὶ πάσης ἀπηλλαγμένον δυσκολίας ἅπαντα ἐπιέναι οἰκοὶ μένοντα ἐν ταῖς βίβλοις, καὶ τόπων καινότητος καὶ πράξεων παμπληθῆ καὶ παμμεγέθη φορὰν, παλαιὰ τε καὶ νέα καὶ βίους οὔστινας ἄρα καὶ πολιτεύματα, ὀλίγῳ δὴ κομιδῇ τῷ χρόνῳ, ὀλίγῳ δὴ κομιδῇ καὶ τῷ πόνῳ ὥσπερ ἐν πανδήμῳ πανηγύρει γενόμενον, πάνθ' , ὅποσ' ἂν βούλοιο, πρίασθαι.»

Θεωρία των όντων και φυσική θεωρία

Η θέαση του κόσμου από ψηλά (ὥσπερ ἀφ' ὑψηλῆς τινοῦ σκοπιᾶς ἀπόλυτον ἐπόπτην ἀφήσει πρὸς ξύμπαντα τὸν κόσμον καὶ τὴν ἄπλετον οὐσίαν τοῦ νοῦ) αποτελεί τον τελικό προορισμό της πνευματικής διαδρομής, για τον Μετοχίτη.

Στο 32^ο κεφάλαιο του *Ηθικού* ο Μετοχίτης παρουσιάζει την πορεία προς την *θεωρία των όντων* στο πλαίσιο της υπεράσπισης του θεωρητικού βίου έναντι του πρακτικού. Μετά τη συγγραφή του *Ηθικού*, ο Μετοχίτης ασχολήθηκε συστηματικά με την αστρονομία επηρεασμένος και από τον Φίλωνα τον Αλεξανδρέα (20 π.Χ.- 45 μ.Χ.) Η θέαση των όντων από ψηλά θυμίζει τα φιλοσοφικά (κυρίως νεοπλατωνικά) κείμενα της ύστερης αρχαιότητας. Η φιλοσοφία, για τον Μετοχίτη, παρακινεί στη μελέτη του σύμπαντος, αναζητώντας την υπερβατική και έλλογη αρχή που το συγκροτεί και το συνέχει.

Πριν δούμε αναλυτικά το κεφάλαιο, θα παραθέσουμε μερικά χωρία από το τέταρτο ποίημα του Μετοχίτη προς τον Νικηφόρο Γρηγορά που αναφέρει στην εισαγωγή του *Ηθικού* ο Ι. Πολέμης:

«Διότι η φιλοσοφία αποτελεί την κορυφή της παιδείας και το έργο της είναι πολύ σημαντικό και πιο σπουδαίο από κάθε τι άλλο, δηλαδή, παρ' όλο που είναι κανείς άνθρωπος, να είναι σε θέση, ενώ ο Θεός κάνει σχέδια για όλα όσα γίνεται μέσα στη φύση, όπως συμβαίνει το κάθε τι, να ερευνά τον νου του δημιουργού, επιθυμώντας διακαώς να αποδείξει ότι όλα γίνονται με τρόπο έλλογο και τίποτε δεν πραγματώνεται στην τύχη και χωρίς ένα σοφό ηγεμόνα που τα έθεσε σε κίνηση, ο οποίος από την αρχή όλα τα κατασκεύασε ωραία και αφετέρου εξακολουθεί να διοικεί το σύμπαν μέχρι σήμερα με τον καλύτερο τρόπο για τα δημιουργήματα και μέσα στις φυσικές προδιαγραφές τους. Αυτή ακριβώς η επιθυμία των ανθρώπων (για γνώση) δημιούργησε την φιλοσοφία.»⁸⁷

⁸⁷ Θ. Μετοχίτης, *Ηθικός ή περί παιδείας*, σελ. 70: «φιλοσοφία γὰρ ἔστ' ἀκμαιότατον παιδείης ἀπάντων μέρος, ἢ τε μέγ' ἔργον ἀνὰ μάλ' αἰρεῖν ἔσχατον, ἀρίτιμόν γ' ὑπέρτατον ἁμαδὶς ἄλλων· ἢ ῥα θεοῦ ποεῦντος μήδεα ἀμφὶ φύσιος πρήγμαθ' ἅπαντα διαμπερὲς ὥς κεν ἔασ' ἕκαστα διζάεσθ' ἄνθρωπον ἔοντα νόον δημιουργοῦ δεπότεω νύ θ' ὑψιμέδοντος ἀνακτος

Ο Μετοχίτης λοιπόν, στο μεταγενέστερο του Ηθικού ποίημα στον Γρηγορά, μας παραθέτει μερικές πληροφορίες για τη φιλοσοφία την οποία ταυτίζει με την παιδεία και οδηγεί στη μελέτη των φαινομένων του σύμπαντος και επομένως στη γνώση του Δημιουργού ή τεχνίτη του κόσμου.

«[...] αλλά ήθελαν να εξετάζουν βαθύτερα αυτά που έβλεπαν για να καταλάβουν πως είναι, ποια είναι η φύση τους, πως δημιουργήθηκαν, ποια αιτία εξασφαλίζει την σταθερότητά τους, ώστε τα αμετάβλητα να μένουν πάντα αμετάβλητα και αυτά που αλλάζουν να βρίσκονται διαρκώς σε κατάσταση αλλαγής, πως το ένα είναι πάντα το ίδιο και το άλλο μεταβάλλεται, πως ακόμη άλλα είναι σύμμεικτα και άλλα ενιαία, άλλα σύνθετα και άλλα απλά. Έτσι ύστερα από πολύ κόπο φρόντισαν, με κατάλληλο σκεπτικό, να δείξουν ότι υπάρχει στον κόσμο μια μονιμότητα, διότι δεν είναι δυνατόν η τόσο μεγάλη τάξη που κυριαρχεί να είναι μάταια και αυτά που δημιουργήθηκαν να διατηρούνται για πάντα στην ίδια μορφή τυχαία. Έτσι η φιλοσοφία προσέφερε μία εξήγηση σχετικά με τα δημιουργήματα του Θεού και ο άνθρωπος καυχιέται ότι κατάφερε να διαπιστώσει τα σχέδια του δημιουργού και να αντιληφθεί τον λόγο κάθε δημιουργήματος, ξεδιαλύνοντας την θεία βούληση σχετικά με την φύση των όντων.»⁸⁸

όντων ἔλλογα δεικνύμεν ἀμφεράοντα, χ' ὡς τύχε μηδὲν οὐδέ γ' ἄτερθε σοφοῦ κινέοντος ἡγεμονῆος ἀρχὴν εὖ γε λόγῳ μάλ' ἀραρότα πάντα φύσαντος, καὶ τ' ἄρ' ἐκεῖθεν ἔς τε νῦν διοικεῦντος αἰὲν ὧς σφιν ἄμεινον ἀνὰ μέτροισιν ἅ γ' εὖ τετάχεται. Τοῖος ἔρως ἀνθρώποις γείνατο φιλοσοφίαν·»

⁸⁸ Όπ. παρ. εισαγωγή Ιωάννη Πολέμη σελ. 71: « [...] αλλά τε καὶ τούθεν ἐταζέμεν ἅ κεν ὀρῶεν, ὡς ἄρ' ἔχουσι, τίνος ποτ' ἔασι φύσιος ἕκαστα, πῶς ἄρα γέντο, τίνα δι' ἃρ αἰτίαν ἔμπεδα μίμνει, ταῦτοφυᾶ τὰ γε ταῦτοφυᾶ, τὰ δὲ κάλλοι' αἰεὶ, καὶ τόδε γ' ἄτροπον αἰεὶ σφιν, τὸ γε δῆθ' ἕτεροῖον, ξυμμιγέα τ' ἀμιγῆ τε διάνδιχά θ' ἐνοειδῆ. Ἀνά τε λοιπὸν τάδε πόνον πολὺν ἀμφελόντες, πάντα μάλα ποθέοντες φρούντισαν εἰκότι λούγῳ ἐσταότα, διαρκέα, πάνσοφ' ἀπηγέεσθαι, ὅτι κεν οὐδ' ἐπέοικε τὰ μᾶψ οὕτως εὐκοσμοῦ πούλλων ἄσειστα θ' ἅμα τε γενέσθαι μεῖναι θ' ἐξῆς. Τοῦνεκα δὴ συνήγορον ἄρατο φιλοσοφία φρούνημ' ἀμφὶ θεοῖο τὰδ' ἔργα πάντ' εὐεργῆ, καὶ γε τόδ' ἄνθρωπος περιώσιον αὐχμήν ἴσχει, ὅτι κεν ἂ σοφίσαιο θεὸς μέγας, εὖρατ' ἐτάζων καὶ τ' ἄρα συνετὸς ἀμφὶ γ' ἕκαστα ποιήματα γέντο καὶ τ' ἄρ' ἐμητισατ' εὐστροφα βουλάματα θεοῖο·»

Στα χωρία που παραθέσαμε εμφανίζεται αρκετές φορές ο όρος «δημιουργός» ή «τεχνίτης» του κόσμου, ένας όρος με μακρά ιστορία. Στο βιβλίο του Jaroslav Pelikan, *The Metamorphosis of Natural Theology in the Christian Encounter with Hellenism*, ο συγγραφέας τονίζει τη συμβολή των Καππαδοκών Πατέρων στη διαμόρφωση της θεολογίας της φύσεως, (κτίσης) και τον γόνιμο τρόπο με τον οποίο συνδύασαν εκλεκτικά τα δεδομένα της ελληνικής φυσικής φιλοσοφίας και επιστήμης με τα κεντρικά δόγματα του Χριστιανισμού.⁸⁹

Στο 32^ο κεφάλαιο του *Ηθικού*, ο Μετοχίτης επαινεί ξανά τη γνώση και την αρετή, δύο εργαλεία που οδηγούν στη θεωρία των όντων. Τι σημαίνουν, όμως, οι όροι θεωρία και όντα;

Ξεκινώντας από τον δεύτερο όρο, ο Μετοχίτης αναφερόμενος στα όντα, εννοεί την κτίση και μάλλον έχει στον νου του τη μελέτη των αστεριών και των πλανητών, ιδέα που απηχεί την επίδραση του Φίλωνα του Αλεξανδρέα. Όσον αφορά την έννοια της θεωρίας, έχουμε ξαναπεί πως δεν ενδιαφέρει τον Μετοχίτη μια μυστική θέαση του κόσμου με τη διαμεσολάβηση του Θεού, αλλά ένα είδος ενδοσκόπησης και συγκέντρωσης του νου που φτάνει στην αποκρυπτογράφηση των όντων και των λόγων τους, τα οποία τον κάνουν να νιώθει έκπληξη και θαυμασμό, μπροστά στη μεγαλοσύνη του Δημιουργού τους, του Θεού.

Επιστρέφοντας στο 32^ο κεφάλαιο, ο Μετοχίτης περιγράφει την πορεία που οδηγεί στη θεωρία των όντων:

«Κι αφού απομακρυνθεί από όλα τα άλλα και συγκεντρωθεί σε ένα σταθερό σημείο, απ' όπου δεν γίνεται πια να κλονισθεί ούτε να μπλεχθεί με οτιδήποτε άλλο, αλλά κάθεται εκεί μόνιμα, χωρίς περισπασμούς, απόλυτα ελεύθερος και ανενόχλητος, έπειτα, σαν μέσα σε μία απόλυτη ερημιά, θα αφήσει τον νου του εντελώς αδέσμευτο να ατενίσει ολόκληρο τον κόσμο σαν βρίσκεται επάνω σε ένα υψηλό παρατηρητήριο, βλέποντας όλη την ουσία του, που είναι απέραντη.»⁹⁰

⁸⁹ J. Pelikan, *Christianity and Classical Culture: The Metamorphosis of Natural Theology in the Christian Encounter with Hellenism*, (Gifford Lectures Series), Yale, εκδ. Yale University Press, 1995, σελ. 93.

⁹⁰ Θ. Μετοχίτης, *Ηθικός ή περί παιδείας*, κεφάλαιο 32. 27, 1-5: «[...] καὶ συναγαγὼν ὡς οἶόν τέ ἐστι τῶν ἄλλων ἀπάντων εἰς ἀκλόνητον καὶ ἄσχετον καθάπαξ ἀπάντων καὶ ἀνέκδημον καὶ ἀμέριστον ἔδρασμόν καὶ μονὴν ἐλευθέραν τε καὶ ἀτύρβαστον, ἔπειθ' οὕτω

Η εποπτική ματιά στον κόσμο προϋποθέτει την κάθαρση και την ενότητα του νου. Χρησιμοποιεί τις φράσεις καθάπαξ άπάντων και άνέκδημον και άμέριστον έδρασμόν και μονήν, φράσεις που πιθανώς δανείζεται από το λεξιλόγιο της μυστικής θεολογίας σύμφωνα με τον Ιωάννη Πολέμη.

Τι εννοούμε, όμως, με τον όρο μυστική θεολογία;

Η αστρική - κοσμική διάσταση του μυστικισμού ανάγεται στα ελληνιστικά χρόνια, σύμφωνα με τον F. Cumont.⁹¹ Στην προοπτική αυτή, η παρατήρηση του ουράνιου θόλου αποτέλεσε μέρος του φιλοσοφείν με προϋπόθεση την κάθαρση του νου και του σώματος. Αυτή η αντίληψη και το εντυπωσιακό συναίσθημα που προκαλούσε ο ουρανός στους παρατηρητές, απέκτησαν νέο, θρησκευτικό, νόημα στις κοσμοαντιλήψεις των μονοθεϊστικών θρησκειών. Ο Φίλων ο Αλεξανδρεύς, ο οποίος προσπάθησε με το έργο του να συνδυάσει εκλεκτικά τον Ιουδαϊσμό κυρίως με τον Πλάτωνα και τους Στωικούς, επιδρώντας αποφασιστικά στη χριστιανική σκέψη, υπογραμμίζει την σπουδαιότητα των επιστημών οι οποίες οδηγούν σε ανώτερες πνευματικές θεάσεις. Ο Μετοχίτης θαύμαζε τον Φίλωνα, και επηρεάστηκε από τη φιλοσοφία του, κάτι που φαίνεται και στο σύγγραμμά του *Υπομνηματισμοί και σημειώσεις γνωμικά* (λατ. *Miscellanea philosophica et historica*). Στο 16^ο κεφάλαιο, συγκεκριμένα, εξυμνεί τη αγάπη του Φίλωνα για τους θησαυρούς της σοφίας και της κτίσης.⁹²

παντάπασιν άδετον καθάπερ έν μοναυλία ώσπερ άφ' ύψηλής τινος σκοπιās άπόλυτον έπόπτην άφήση πρός ξύμπαντα τόν κόσμον και την άπλετον ουσίαν τόν νούν.»

⁹¹ F. Cumont, *Astrology and Religion among the Greeks and Romans*, ειδικά κεφάλαιο «Astral Mysticism», Βρυξέλλες, 1912, προσβάσιμο στο:

<http://www.sacred-texts.com/astro/argr/argr10.htm>, σσ. 77-90.

⁹² H. Karin (εκδ.), *Theodore Metochites on Ancient Authors and Philosophy – Semeioseis gnomikai 1-26 & 71. A Critical Edition with Introduction, Translation, Notes and Indexes with a Contribution by Börje Byden*, Göteborg, εκδ. Studia Graeca et Latina Gothoburgensia LXV, 2002. Κεφάλαιο 16. 1. 8. και 16. 2.2. «[...] Μάλιστα δ' έοικώς έστι περί νούν και φιλοσοφίαν σχολάζοντι, και πλείστ' γε πεπόνηκεν, ως σύνορα ένστι, και συλλογίζεσθαι, τη σοφία [...]. ·ον τοσοϋτον δ' ένιδρώσας τη περί τούτων σπουδή διά φύσεως, όμως άστειότητα, και τάχος, και μνήμην, κάλλιστ' άνύσας τυχείν και τών άλλων της σοφίας θησαυρών και κτήσεων...»

Η θεωρία των όντων απηχεί, όμως, και τη σκέψη του Μάξιμου του Ομολογητή (580-662 μ.Χ.), ειδικά τις αντιλήψεις του περί της φυσικής θεωρίας (natural contemplation). Η φυσική θεωρία, η αναζήτηση των κρυμμένων λόγων των όντων, ήταν ένα ενδιάμεσο στάδιο στην πορεία προσέγγισης του Θεού και προϋπέθετε πνευματική καθαρότητα και απαλλαγή από τα πάθη. Το βιβλίο του κόσμου μαζί με το βιβλίο της Αγίας Γραφής οδηγούσε στα ίχνη του Θεού μέσα στον κόσμο και τη φύση και προετοίμαζε την ένωση με Αυτόν. Ο Μάξιμος ο Ομολογητής, σημειώνει στο βιβλίο *Byzantine Theology* ο John Meyendorff, ότι οι λόγοι ανήκουν στην κατηγορία των κτιστών, είναι αποφάσεις του θελήματος του Θεού και δεν αποτελούν την καθαρή γνώση Του, δεν είναι ολόκληρη η ουσία Του. Επειδή είναι κτιστά, είναι δημιουργήματα και συγκροτούν ένα μέρος της ουσίας του Θεού.⁹³ Η φυσική θεωρία ήταν, λοιπόν, μια πνευματική άσκηση στη αδιόρατη διάσταση του κτιστού κόσμου. Οι επιστήμες έπαιζαν ένα βοηθητικό ρόλο στη φυσική θεωρία.⁹⁴

Για να τα κατανοήσουμε καλύτερα και να τα συνδυάσουμε με τον Μετοχίτη θα επιστρέψουμε στο 32^ο κεφάλαιο του *Ηθικού ή περί παιδείας*:

«Ἐπειτα ἔχοντας ἀποκτήσει κι ὁ ἴδιος ὁμορφιά ἀπὸ τὴ θέα τέτοιων ωραίων πραγμάτων(ἐννοεῖ τὰ ὄντα σύμφωνα καὶ με τὸν Ἰωάννη Πολέμη), ὅπως λένε, ὅποτε θέλει ὁ ἴδιος, γυρνᾶ πίσω κι ἀρχίζει νὰ ἐξετάζει καὶ νὰ συλλογίζεται αὐτὰ που εἶδε. Κλείνεται μέσα στο συνέδριο καὶ τὸ βουλευτήριό τῆς σκέψης του, ψάχνοντας νὰ βρεῖ καὶ νὰ ἀνακαλύψει μέσα στα ὅσα εἶδε τὴν ἀλήθεια. Αφοῦ λοιπὸν βρεῖ μέσα στο κάθε πρᾶγμα τὸ κρυμμένο νόημα καὶ τὸν

⁹³ J. Meyendorff, *Byzantine Theology: Historical Trends and Doctrinal Themes*, Νέα Υόρκη, εκδ. Fordham University Press, 1987, σελ. 132.

⁹⁴ H. V. Balthasar, *Cosmic Liturgy: the Universe according to Maximus the Confessor*, San Francisco, εκδ. Ignatius Press, 2003, σελ. 303. (Maximus the Confessor) «God the author of all visible nature, did not will it to move simply according to the laws of sense, but he scattered among all the species that comprise nature both intellectual meanings and the basic rules of moral behavior, his purpose was that he might not only be praised loudly as Creator by dumb creatures, when the intelligible structure of the world points to him and announces his presence, but also that man might easily find the way of instruction that leads to him, being led upward by the laws, and moral instruction that leads to him, being led upward by the laws and moral instructions that are hidden in visible things». Βλ. επίσης: Patrology PG 99. 476C.

λόγο της ύπαρξής του (αναφέρεται στους λόγους των όντων), τελειώνοντας την έρευνα του νιώθει έκπληξη και θαυμάζει τον Θεό, που τα ανακάλυψε όλα αυτά και τα κατασκεύασε σαν τεχνίτης· αισθάνεται έτσι μία αγαλλίαση στην καρδιά του, που δεν είναι δυνατόν να εκφρασθεί με λόγια, και μία άρρητη ιλαρότητα.»⁹⁵

Ο Μετοχίτης τονίζει τη λογική και αντίστοιχα την επιστήμη ως μέσον προσέγγισης του Δημιουργού. Αντίθετα οι μοναχικοί κύκλοι δεν θεωρούσαν εξίσου απαραίτητη την κοσμική παιδεία. Αυτή ήταν και η διαφορά του Μετοχίτη με τους ασκητές και τους μοναχούς υποστηρικτές της μυστικής θεολογίας. Γι' αυτό, όπως έχει ξαναειπωθεί, ο όρος «θεωρία» που χρησιμοποιεί ο Μετοχίτης στον *Ηθικό* δεν αναφέρεται στην μυστική θέαση του θείου, αλλά στην ομορφιά των όντων. *Ὡσπερ ἀφ' ὑψηλῆς τιнос σκοπιᾶς ἀπόλυτον ἐπόπτην*, αναφέρει ο Μετοχίτης⁹⁶ τονίζοντας την ομορφιά του κόσμου που στη συγκεκριμένη περίπτωση σύμφωνα με τον Ι. Πολέμη παραπέμπει πιθανώς στον αντικατοπτρισμό των άστρων στον Βόσπορο.⁹⁷

Συνεχίζοντας για τη θεωρία των όντων στο 32^ο κεφάλαιο, προσθέτει:

«Μ' αυτόν τον τρόπο, ανοίγοντας τα μάτια του, χωρίς να βασανίζεται και με τάξη, μπορεί να τα δει όλα με τη σειρά. Βλέπει τις αμέτρητες αρμονίες των όντων(τὰς ἀμυθήτους ἀρμονίας τῶν ὄντων) και εντάσσεται και ο ίδιος μέσα σε αυτές· έρχεται έτσι σε επαφή με κάτι θεϊκό και μακάριο,

⁹⁵ Θ. Μετοχίτης, *Ηθικός ἡ περὶ παιδεία*, κεφάλαιο 32, 19-28: « [...] ἅττα ἂν δοκῇ καὶ ἂ βέλτιστα καὶ τὰς ἀμυθήτους τῶν ὄντων ἀσπαζόμενος καλλονάς, κἄπειθ' οὕτω καθ' αἴρεσιν πᾶσαν ἐν ἑαυτοῦ κάλλιστος ἀπὸ καλλίστων, φασίν, ἐπανιών οἶκαδε, ζητῇ καὶ σκέπτηται κὰν τῷ ἑαυτοῦ συνεδρίῳ καὶ βουλευτηρίῳ τῆς διανοίας γιγνόμενος, τάληθές ἐν αὐτοῖς ἰχνηλατῇ καὶ ἀνορύττῃ, καὶ τὸν ἐφ' ἐκάστοις σύγκρατον νοῦν τε καὶ λόγον ἀναλαμβάνων, τελευτῶν ἄρα καταπλήττηται καὶ θαυμάζῃ τὸν εὐρετὴν καὶ τεχνίτην ἐν ὄντως ἀρρήτῳ τῇ συναισθήσει, ἄρρητον αὐτίκα αὐτόθεν γλυκοθυμίαν ἀποφερόμενος.»

⁹⁶ Θ. Μετοχίτης, *Ηθικός ἡ περὶ παιδείας*, κεφάλαιο 32, 4.

⁹⁷ Όπ. παρ. σελ. 45 εισαγωγή Ιωάννη Πολέμη.

δίχως να φοβάται και να διστάζει, δίχως να κουράζεται στον απέραντο αυτό δρόμο του.»⁹⁸

Σύμφωνα με τον A. A. Long, οι Στωικοί υποστήριζαν ότι η ευτυχία εμπεριέχεται στην εναρμόνιση του ανθρώπου με τη φύση (όμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν). Ο κόσμος είναι μια ορθολογικά διατεταγμένη ακολουθία αιτίας και αποτελέσματος όπου τα συστατικά της φύσης είναι σε συμφωνία μεταξύ τους. Η αρμονία επίσης για τους Στωικούς είχε μαθηματικές και μουσικές καταβολές αφού εκδηλωνόταν και με μία μουσική αίσθηση ψηλών, χαμηλών απλών και σύνθετων τόνων.⁹⁹

Και ο Φίλων ο Αλεξανδρεύς στο προοίμιο του τρίτου βιβλίου του έργου *Περὶ τῶν ἀναφερομένων ἐν εἴδει νόμων*, κάνει αναφορά για τις απόψεις του περί του θαυμασμού του κόσμου και της αρμονίας της φύσης:

«τότε δὴ τότε διακύπτων ἄνωθεν ἀπ' αἰθέρος καὶ τείνων ὥσπερ ἀπὸ σκοπιᾶς τὸ τῆς διανοίας ὄμμα κατεθεώμην τὰς ἀμυθήτους ἀρμονίας τῶν ἐπὶ γῆς ἀπάντων καὶ εὐδαιμόνιζον ἑμαυτὸν ὡς ἀνὰ κράτος ἐκπεφευγότα τὰς ἐν τῷ θνητῷ βίῳ κῆρας.»¹⁰⁰

Κλείνοντας το 32^ο κεφάλαιο και συνεχίζοντας τον σχολιασμό για τη *θέαση των ὄντων ἀπὸ ψηλά*, ο Μετοχίτης μας λέει ότι η ψυχή του μαθητῆ «πετά» στον ουρανό (*αἰθεροδρομεῖ*) ελεύθερη ἀπὸ τὰ πάθη και φθάνει στο σημείο όπου και απολαμβάνει τη σοφία:

«Ἡ ψυχή ενός τέτοιου ἀνθρώπου, ἀντίθετα, με σταθερή και ἀκλόνητη σκέψη και κίνηση, πετά ψηλά στον ουρανό με τὰ φτερά της σοφίας· περνά μέσα ἀπ' ὅλα, καταλήγοντας πάντα, ὅπως λέει και η παροιμία, σε μία μακαριότητα και

⁹⁸ Ὅπ. παρ. κεφάλαιο 32. 6-11: «καὶ περισκοποῖτο διαίρων ὁμαλῶς καὶ ἀλύπως τῷ ὀφθαλμῷ πάντα ἐξῆς, καταθεώμενος τὰς ἀμυθήτους ἀρμονίας τῶν ὄντων καὶ συμπλεκόμενος καὶ μακαρίαν ὄντως καὶ θειοτάτην ἐπαφὴν ἐφαπτόμενος, μὴ καταρρωδῶν ἀμέλει, μὴ κατοκλάζων, οἶμαι, μὴ κάμνων, μὴ ξυμπίπτων μὴ καθάπαξ πρὸς τὸν ἀπέραντον διάυλον»

⁹⁹ A. A. Long, *Stoic Studies*, Berkeley, εκδ. University of California Press, 1966, σσ. 202-207.

¹⁰⁰ L. Cohn και P. Wendland (εκδ.) *Philonis Alexandrini Opera quae supersunt*, vol. V, Βερολίνο, εκδ. Typis et impensis Georgii Reimerii, 1962-1963. Βλ. επίσης *Ηθικός ἢ περὶ παιδείας*, Ιωάννη Πολέμη εισαγωγή, σελ. 46 σχόλ. 90.

μία γαλήνια απόλαυση, που δεν χαρακτηρίζεται από κανένα πάθος ούτε κυριαρχεί στον άνθρωπο με τρόπο άσχημο, κάνοντας τον κτήμα της, αλλά είναι πραγματικά ελεύθερη και ταιριαστή σε έλλογα όντα και διαπερνά, γεμάτη ιλαρότητα, την ύπαρξη του, επηρεάζοντας ολόκληρη την περιοχή του νου και όλη τη λογική του διάσταση, που έχει τόση αρμονία, δροσίζοντάς την με τον άυλο αέρα της σοφίας, ο οποίος δεν έχει τίποτε το δυσάρεστο.»¹⁰¹

Ο Φίλων ο Αλεξανδρεύς σημειώνει στον έργο του *Ειδικοί Νόμοι* σχετικά με τη θέαση των όντων από ψηλά:

«Καθώς ο σκοπός τους είναι μια ζωή ειρήνης και γαλήνης, σκέφτονται τη φύση και ο,τιδήποτε υπάρχει μέσα της· εξερευνούν προσεκτικά τη γη, τη θάλασσα, τον αέρα, τον ουρανό. Στη σκέψη τους έχουν το φεγγάρι, τον ήλιο, τις περιστροφές των σταθερών ή περιπλανώμενων αστεριών. Τα σώματά τους αν και παραμένουν στη γη, δίνουν φτερά στη ψυχή τους, έτσι ώστε ανερχόμενοι στον αιθέρα να διατηρήσουν τις δυνάμεις τους εκεί πάνω και να γίνουν κάτοικοι πραγματικού κόσμου.»¹⁰²

¹⁰¹ Θ. Μετοχίτης, *Ἠθικός ἢ περὶ παιδείας*, κεφάλαιο 32. 7-16: « [...] ἀλλ' ἀνεπιστρόφῳ παντάπασι καὶ ἀτρεμιζούσῃ διανοίᾳ τε καὶ κινήσει τοῖς τῆς σοφίας πτεροῖς αἰθεροδομεῖ καὶ δίεισι πάντων αἰεὶ κατὰ τὴν παροιμίαν βάλλουσα ἐς μακαρίαν καὶ τρυφὴν οἶαν ἀκύμονα καὶ μὴ σεσοβημένην, μηδὲ φορτικῶς ἄρα κατέχουσαν, μηδ' ἐπικτωμένην, ἀλλ' ἐλευθέραν ὄντως καὶ λογικῇ φύσει πρέπουσαν καὶ διουῶσαν ἴλεων καὶ περιλαμβάνουσαν τὴν τοῦ νοῦ χώραν καὶ τὴν λογικὴν ἅπασαν συμφυῖαν καὶ ἀρμονίαν ἀῦλῳ τε καὶ ἀλύπῳ σοφίας πνεύματι.»

¹⁰² P. Hadot, *ὅπ' παρ.*, σσ.243-244: «As their goal is a life of peace and serenity, they contemplate nature and everything found within her: they attentively explore the earth, the sea, the air, the sky, and every nature found there. In thought, they accompany the moon, the sun, and the rotations of the other stars, whether fixed or wandering. Their bodies remain on earth, but they give wings to their souls, so that, rising into the ether, they may observe the powers which dwell there, as is fitting for those who have truly become citizens of the world. »

Κλείνοντας το κεφάλαιο για την θεωρία των όντων, αξίζει να επισημάνουμε την κλίση του Μετοχίτη για τις επιστήμες, τη θύραθεν σοφία. Η αντίληψή του για τη *θέαση των όντων* διασταυρώνεται με την *χριστιανική φυσική θεωρία* χωρίς, όμως, να ταυτίζεται μαζί της.

Στο 61^ο κεφάλαιο του Ηθικού ο Μετοχίτης κάνει χρήση μιας εικόνας από τον Αισχύλο (525-456 π.Χ.) όπου ο αρχαίος ποιητής παρομοιάζει τη ζωή του ανθρώπου ή ολόκληρο τον κόσμο με μια «πόλη» στη πρύμνη της οποίας κάθεται και κυβερνά τα πάντα η λογική, ο νους κάνοντας έτσι και τον διαχωρισμό του ανθρώπου από τα άλογα όντα, όπως τα ζώα:

«[...] Αυτή είναι η δική μου άποψη για το ζήτημα και προχωρώντας με την ίδια συλλογιστική κατέληξα να θεωρώ τον λόγο πιο σπουδαίο από κάθε τι άλλο στον κόσμο....Η πραγματική όμως χάρη του λόγου είναι αποκλειστικό προνόμιο των ανθρώπων και το καλύτερο απ' όλα. Επιβλέπει τα πάντα και είναι διδάσκαλος της αληθινής ευδαιμονίας και της ορθής συμπεριφοράς. Όλα τα προβλέπει και τα ρυθμίζει, και σε ολόκληρο τον κόσμο και σε κάθε άνθρωπο χωριστά. Ακριβώς όπως λέει ο Αισχύλος, κάθεται μόνη στην πρύμνη της πόλης και κατευθύνει τα πάντα, κυβερνώντας τα με τέτοιο τρόπο, ώστε να λειτουργούν σωστά. Λέγοντας πόλη μπορούμε να εννοήσουμε ό,τι θέλουμε: είτε ολόκληρη τη ζωή και τον κόσμο θεωρημένο ως σύνολο, ή τον κάθε άνθρωπο χωριστά, μέσα στον οποίο εδρεύουν ως ευγενείς άρχοντες και βασιλείς της φύσεως ο λόγος και ο νους.»¹⁰³

¹⁰³ Θ. Μετοχίτης, *Ηθικός ή περί παιδείας*, κεφάλαιο 61.3-5,9-21: «Οὕτως ἐγὼ περὶ τούτων φρονῶ καὶ τούτοις ἄρα τοῖς λογισμοῖς τῶν ἐν κόσμῳ δὴ πάντων ἄλλων ἄμεινον τίθεμαι λόγον [...] ἢ δ' ὄντως τοῦ λόγου χάρις μόνον ἐξαίρετον ἀνθρώποις ἀγαθὸν καὶ πάντων κάλλιστον, ἐπιστάτης καὶ διδάσκαλος ἀληθοῦς εὐδαιμονίας καὶ χρήσεως ὀρθῆς ἐν ἅπαντί τε καθάπαξ τῷ κόσμῳ καὶ ἐν αὐτῷ ὅπως μάλιστα, προορωμένη τε καὶ καταρρυθμίζουσα πάνθ' ἕκαστα ἀτεχνῶς κατὰ τὸν Αἰσχύλου λόγον, μόνη ἐν τῇ πρύμνῃ καθημένη τῆς πόλεως, πάντα κυβερνῶσα καὶ πάντων ἄρχουσα εὖ γ' ὥς ἂν χρήσιμα ποιεῖν, ἥντινα δὴ βούλεται τις πόλιν καλεῖν, εἴτε τὸν βίον ἅπαντα καὶ τὴν τοῦ κόσμου καθάπερ ἑνὸς ἀληθῶς ὄντος ἅπαντος θεωρίαν, εἴτ' αὐτὸν ὄντιναοῦν ἄνθρωπον ἕκαστον, ἐν ᾧ καθάπερ εὐγενῆς προστάτης καὶ τῆς φύσεως βασιλεὺς ἡγεμονικῶς ὁ λόγος τε καὶ νοῦς [...] »

Για τον Βυζαντινό λόγιο, μόνον ο λόγος είναι ακλόνητος. Με τον λόγο αποδίδει τις ευχαριστίες του στον Θεό. Όπως χαρακτηριστικά λέει, στην κατακλείδα του *Ηθικού*:

«[...] Το γνωρίζω ,γιατί και εγώ κάποτε έδωσα μια τέτοια υπόσχεση και αφού πέτυχα αυτό που ήθελα ,απέδωσα τις ευχαριστίες μου με τον λόγο. Είχα βέβαια τη δυνατότητα να εκφράσω και με άλλον τρόπο την ευγνωμοσύνη μου και να προσευχηθώ δίνοντας μια υπόσχεση, όπως αυτές που συνηθίζει ο πολύς κόσμος. Εγώ, όμως, προτίμησα να προσφέρω τον λόγο επειδή τον θεωρώ τό καλύτερο απ' όσα διαθέτω.¹⁰⁴

¹⁰⁴ Θ. Μετοχίτης, *Ηθικός ἢ περὶ παιδείας*, κεφάλαιο 63. 1-4.: «[...] Καὶ οἶδα ποτ' ἔγωγε καὶ αὐτὸς καὶ οὕτως εὐξάμενος καὶ τυχὼν τε καὶ ἀποδοῦς, μάλιστα μὲν ἱκανῶς ἔχων καὶ ἄλλως ἀποδοῦναι καὶ ποιήσασθαι τὴν εὐχὴν, καθ' ὧν καὶ τοῖς ἄλλοις νομίζεται, ὥς δ' οἶμαι, βέλτιον, ὧν εἶχον.»

Πνευματική Ηδονή

Μόνον ο Επίκουρος ταυτίζει την ευδαιμονία με μια ζωή γεμάτη ηδονή. Για τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη κάποιες ηδονές είναι καλές, άλλες κακές. Το βασικό συστατικό της ευδαιμονίας είναι η αρετή. Η ηδονή οριζόταν ως πάθος από τους Στωικούς. Δεν ασχολούνταν με την προέλευση της έννοιας της ηδονής, αλλά παραδέχονταν ότι υπάρχει και προσπαθούσαν να την αντιμετωπίσουν μέσω της αρετής, συνιστώντας την *απάθεια*. Αντίστοιχα και ο Χριστιανισμός του οποίου η ηθική είναι σαφώς επηρεασμένη από τον στωικισμό, “συνέδεσε” το προπατορικό αμάρτημα με την απομάκρυνση της ψυχής από τον Θεό με επακόλουθο την προσκόλληση στο αδύναμο σώμα και τις εκτροπές του.¹⁰⁵

Στο θέμα αυτό, ο Μετοχίτης επηρεάζεται κυρίως από τον νεοπλατωνικό φιλόσοφο και επίσκοπο Συνέσιο Κυρήνης (370-413/4 μ.Χ.), όπως θα δούμε στη συνέχεια. Ο Μετοχίτης δεχόταν την ηδονή όχι ως πάθος της ψυχής, αλλά προσπάθησε να την εντάξει στην ευχαρίστηση που νιώθει κάποιος όταν ασχολείται με τη γνώση και την παιδεία. Την αποκαλούσε «πνευματική ηδονή» χωρίς αυτό να σημαίνει πως παрэβλεπε και την αρνητική χρήση της έννοιας ως πάθους.:

«Πραγματικά η ηδονή είναι μια ισχυρή δύναμη έλξης, την οποία έβαλε ο Θεός μέσα στη φύση, για να κατευθύνει τον άνθρωπο στα καλά έργα, με σκοπό εκείνοι που αγωνίζονται για κάτι ανώτερο να μένουν σταθεροί στους στόχους τους παρακινημένοι, εκτός των άλλων, και από τα έμφυτα θέλγητρα της, που είναι τόσο ευχάριστα. Περισσότερο βέβαια το διαπιστώνουμε αυτό στην περίπτωση της αρετής, η οποία δεν είναι μονάχα το μοναδικό αληθινό αγαθό των ανθρώπων, το πρώτο και το πιο σπουδαίο, είναι ταυτόχρονα και το πιο ευχάριστο. Όσοι ασκούν την αρετή, βρίσκονται, καθώς προσπαθούν να πραγματώσουν τον τρόπο ζωής που επέλεξαν, σε κατάσταση απερίγραπτης ηδονής και άνεσης, περισσότερο απ’ ότι άλλοι άνθρωποι, χωρίς ποτέ να επέρχεται κορεσμός. Το έχουμε πει και προηγουμένως, αλλά αν θέλει

¹⁰⁵ J. Brun, όπ. παρ. σσ. 98-99.

κανείς να τους ρωτήσει και κυρίως να το δοκιμάσει και
μόνος του, θα διαπιστώσει ότι είναι έτσι, όπως το λέω.»¹⁰⁶

Βέβαια για άλλους ανθρώπους, αναφέρει ο Μετοχίτης, η ηδονή ήταν ο μοναδικός σκοπός της ζωής όπως πίστευαν για παράδειγμα οι οπαδοί του Επίκουρου (341-270 π.Χ.). Άλλοι έβρισκαν στη δόξα και τον πλούτο την ευχαρίστηση και προσπαθούσαν με όλες τους τις δυνάμεις να τα αποκτήσουν ενώ άλλοι, όπως και ο ίδιος, έβρισκαν στην αφοσίωση στους λόγους και την αρετή εκείνη την γλυκιά ευχαρίστηση, την αγαλλίαση, μια ανώτερη ηδονή. Μάλιστα αυτή η «ηδονή» συνδεόταν με την φύση και τη ψυχή του ανθρώπου επειδή αφενός ήταν αγνή και καθαρή και αφετέρου πίστευαν, όπως και οι Στωικοί, ότι είχε θεϊκές καταβολές. Αυτή η ηδονή ήταν άρρηκτα δεμένη με τη σοφία και το αίσθημα πληρότητας που αυτή δημιουργεί όταν ο άνθρωπος πλησιάζει μέσα από την αρμονία του κόσμου τον Δημιουργό. Η αντίληψη αυτή του Μετοχίτη ίσως δεν έβρισκε σύμφωνη τη μοναστική ηθική, αφού η τελευταία έδινε στην «ηδονή» αρνητική σημασία. Ας δούμε, όμως συγκεκριμένα πως περιγράφει ακριβώς ο Μετοχίτης την έννοια της ηδονής στο 26^ο κεφάλαιο του *Ηθικού*:

«Βλέπουμε επομένως ότι η δύναμη που ασκεί σε όλους τους ανθρώπους η ηδονή είναι πολύ μεγάλη και όλοι, μικροί και μεγάλοι την αναζητούν και όλοι μαζί την κυνηγούν, όπως μπορούν, για διαφορετικό λόγο ή λόγους ο καθένας, για όποια αιτία μπορεί κανείς γενικά να φαντασθεί. Άλλοι δηλαδή είναι μανιακοί για τη δόξα, τους έχει κυριεύσει η αλαζονεία και επιθυμούν να νιώθουν ηδονή μ' αυτόν τον τρόπο. Άλλοι είναι προσηλωμένοι στα πλούτη ή στα κυνήγια και άλλοι στα αθλήματα, κι εγώ δεν ξέρω ποια,

¹⁰⁶ Θ. Μετοχίτης, *Ηθικός ή περί παιδείας*, κεφάλαιο 31. 4-17: «Τῷ ὄντι γὰρ πολὺ τὸ ἐπαγωγὸν αὐτὴν ἔχουσιν καὶ μεγίστην ἰσχὺν εἰς τὴν φύσιν συνέζευξεν ὁ Θεὸς ἐπὶ τοῖς ἀμείνοσι πράγμασι πλείω ἑαυτῆς ἢ κατὰ τὰ ἄλλα ἅπαντα, ὥς ἂν ἀτρέπτως μάλιστα ἔχοντο οἱ σπουδάζοντες καὶ διὰ τὸ συγγενὲς τοῦτο καὶ φίλον θέλητρον. Ὁρῶμεν δὲ τοῦτο μάλιστ' ἐπ' αὐτῆς ἀρετῆς, ὃ δὴ μόνον ὄντως καὶ πρῶτον καὶ μέγιστον ὄν κατ' ἀνθρώπους ἀγαθόν, τὸ αὐτὸ καὶ ἡδιστόν ἐστι καὶ σφόδρα οἱ μετιόντες ἐν ἡδονῇ τινὶ καὶ ραστώνῃ πάντως ἀρρήτῳ καὶ κόρον οὐκ ἐχούσῃ διαφέρουσι τὴν τοῦ βίου ταύτην πρόθεσιν, οὐκ οἶδ' ὥς εἴ τινες ἄλλοι, καὶ πρότερον ἤδη εἰρημένον οὐκ ἄλλως τις ἔχον εὐρήσει, εἰ βούλοιο τῶν ἀνδρῶν πυνθάνεσθαι καὶ μάλιστα ἐφ' ἑαυτοῦ πείραν λαμβάνειν.»

και στη σωματική άσκηση.[...] Γενικά ο καθένας για έναν διαφορετικό λόγο βλέπει προς την ηδονή και προσπαθεί να την αισθανθεί. Ο Επίκουρος μάλιστα και μερικοί από τους φιλοσόφους της αρχαιότητας, που ακολουθούσαν τις θεωρίες του, πίστεψαν ότι η ηδονή είναι ο μόνος σκοπός της ζωής και προς αυτήν στρέφονται όλη η δραστηριότητα και η σκέψη του ανθρώπου, [...] Αν έτσι λοιπόν έχουν τα πράγματα, τότε οπωσδήποτε η ηδονή που αισθάνονται οι σοβαροί άνθρωποι, που ασχολούνται με τους λόγους και είναι αφοσιωμένοι σε αυτούς ολοκληρωτικά και τους έχουν προτιμήσει από οτιδήποτε άλλο, είναι κάτι αληθινά όμορφο, ταιριάζει στον άνθρωπο και τον ωφελεί πολύ. Γιατί η ηδονή αυτή είναι ανώτερη από οποιαδήποτε άλλη· αυτό είναι κάτι που παραδέχονται, όσοι την έχουν αισθανθεί και ωφελήθηκαν έστω και λίγο από αυτήν. [] Σχετίζεται αποκλειστικά και μόνον με το θεϊκό μέρος του ανθρώπου, δηλαδή την ψυχή, περισσότερο από οτιδήποτε άλλο, και είναι καθαρή (αγνή), έχοντας απαλλαγεί από κάθε περιττό βάρος και κάθε ασχήμια. Έτσι δημιουργεί μέσα στην ψυχή του ανθρώπου μια κατάσταση απαραμίλλης ευφορίας και αγαλλίασης [...] »¹⁰⁷

¹⁰⁷ Όπ. παρ. κεφάλαιο 26.19-27,1-25: « Καί μην, εἰ τοσούτο δὴ τῆς ἡδονῆς ὀρώμεν αὐτῆς κατὰ πάντων ἀνθρώπων τὸ κράτος καὶ οὕτως εὖ μάλα περὶ αὐτὴν καὶ μικροὶ καὶ μείζους κεχήνασι, κατ' ἄλλος ἄλλο τι πάντως ἢ ἄλλα καὶ πάντες ἅπανθ' ὥς οἷόν τέ ἐστι, ταύτην θηρώμενοι, οἱ μὲν δόξῃ καὶ τύφῳ κάτοχοι καὶ προστετηκότες καὶ τὸν τρόπον τοῦτον ἡδεσθαι προελόμενοι καὶ τετιμηκότες, οἱ δὲ φιλοπλουτία, οἱ δὲ κυνηγεσίῳ, οἱ δὲ γυμνασίῳ, οὐκ οἶδ' οἷσισι, [...] , ἕκαστος δὲ πάντως καθ' ὅτιοῦν πρὸς ταύτην ἐπείγονται καὶ ἀνύτουσιν, Επίκουρος δὲ καὶ συχνοὶ τῶν ἐλλογίμων παλαιῶν ἀνδρῶν, στασιῶται τῆς αἰρέσεως, ἡδονὴν τὸ πᾶν ἐν βίῳ τέλος καὶ τῆς ἀνθρωπίνης ὁρμῆς καὶ γνώμης νομίσαντες, [...] ἢ παρὰ τῶν λόγων καὶ περὶ τοὺς λόγους αὐτοὺς γιγνομένη τοῖς σπουδαίοις ἡδονὴ καὶ τοῖς ἅπασαν, οἶμαι, τὴν τοῦ βίου γνώμην καὶ πορείαν ἐνταῦθα κόπτουσι καὶ τῶν ἄλλων προελομένοις. Ἡδονή τε γὰρ μάλιστα πλείων ἢ κατὰ τὰλλ' ἅπαντα, ὅστις πεπεῖράται καὶ ὤναθ' ὅτιοῦν καὶ μετρίως, ἅπαντες ἂν συμφαῖεν, [...] Ἡδονή τε δὴ, ὅπερ ἔφην, ἐνταῦθα πάννυ τοι πλείστη καὶ ἅμα καλλίστη καὶ καθαρά καὶ τοῦ θειοτέρου μέρους ἄκρατος, αὐτῆς μόνῃς τῆς ψυχῆς, οὐκ οἶδ' ὥς εἴ τι γ' ἄλλο, φόρτου καὶ μολυσμάτων ἀγνεύουσα καὶ καθιστώσα μὲν ἐν ἀπαραιμίλλῳ, γλυκυθυμία τε καὶ ραστώνη [...] »

Ο Μετοχίτης σύμφωνα με τον Πολέμη αποδέχτηκε σε μεγάλο βαθμό τις περί ηδονής αντιλήψεις του Συνέσιου του Κυρηναίου και επηρεάστηκε από την πραγματεία του «Δίων».¹⁰⁸ Ο Συνέσιος υποστήριζε ότι είναι ανέφικτο ένας καλλιεργημένος άνθρωπος να ασχολείται με τη θεωρία και τους λόγους χωρίς να έχουν συμμετοχή και τα συναισθήματά του. Επομένως ο καθένας είχε τη δυνατότητα να απολαμβάνει την ηδονή που προερχόταν από τη γνώση ως κάτι το αποδεκτό. Αν δεν ήταν, όμως εφικτό για διάφορους λόγους να συνδυαστούν η ηδονή με τη σοφία, τότε ο Μετοχίτης θα προτιμούσε το δώρο του Λόγου. Δηλαδή εάν μπορούσε ο άνθρωπος να ασχολείται με τη γνώση και τους λόγους και ταυτόχρονα να είναι ευτυχισμένος και να νιώθει μια εσωτερική ικανοποίηση, τότε ας επιμείνει στη σοφία χωρίς τη συνοδεία της ηδονής.¹⁰⁹ Ο Συνέσιος αντικρούστηκε στο σημείο αυτό από τους μοναχικούς κύκλους οι οποίοι περιφρονούσαν τη θύραθεν παιδεία και την έννοια της πνευματικής ηδονής, κάτι που ικανοποιούσε αντιθέτως τον ανθρωπιστή Μετοχίτη που υπήρξε λάτρης των γραμμάτων και της σπουδής.

Ο Συνέσιος ήταν νεοπλατωνικός φιλόσοφος, βαθύτατα επηρεασμένος από τον Πορφύριο (233-305), μαθητή του Πλωτίνου (203 π.Χ.-270), αλλά και τον Ιάμβλιχο με αποτέλεσμα οι σχέσεις του με τα χριστιανικά δόγματα να είναι συχνά αμφίσημες. Ήταν, λοιπόν, πολύ δύσκολο ο Συνέσιος να απαλλαγεί από την επίδραση της φιλοσοφίας του, γιατί θα ήταν σαν να αρνιόταν τον ίδιο του τον εαυτό.¹¹⁰ Πράγματι ο Συνέσιος ενσάρκωνε μια ιδιότυπη σύνθεση Χριστιανισμού και Ελληνισμού, μοναδική για εκκλησιαστικό άνδρα.¹¹¹ Έμεινε πάντοτε πιστός στην άποψη πως η φιλοσοφία είναι ο δρόμος που οδηγεί στον Θεό.¹¹²

¹⁰⁸ Θ. Μετοχίτης, *Ἠθικός ἡ περὶ παιδείας*, εισαγωγή σελ.113.

¹⁰⁹ Όπ. παρ. εισαγωγή σελ. 114.

¹¹⁰ Συνέσιος Κυρηναίος, *Φαλάκρας Ἐγκώμιον*, εισαγωγή – μετάφραση – σχόλια Γ. Μεταλληνός, Αθήνα, εκδ. Γρηγόρη, 196; σσ. 16-19.

¹¹¹ Όπ. παρ. σελ. 17.

¹¹² H. Karin, (εκδ.) *Theodore Metochites on Ancient Authors and Philosophy – Semeioseis gnomikai* 1-26 & 71. Όπ. παρ. κεφάλαιο 18. 1. και 18. 2.: «Συνέσιος δ' ό Κυρηναίος έστι μέν παντός έραστής είδους σοφίας, έστι δέ και παντός πολυ μάλιστα' έπιτυχής τω τε πολυαρκει πάντως τής φύσεως και προς πάντ' εύκινήτω τε και οικείω και πεφυκότι και μνήμη και τάχει και τών καλών άκαμάτω καθάπαξ και ζέοντι δραστικώς, [...] Φιλοσοφία μέν γάρ πρόθεσις

Συμπερασματικά, αυτή τη σύζευξη ελληνορωμαϊκού πολιτισμού και χριστιανικής διδασκαλίας είδε και αγάπησε ο Μετοχίτης στον Συνέσιο. Και δεν ήταν ο μόνος. Τόσο ο Μιχαήλ Ψελλός όσο και ο μαθητής του Ν. Γρηγοράς αναγνωρίζουν στον Συνέσιο εκλεκτικές συγγένειες και ένα πρότυπο της ελληνοχριστιανικής σύνθεσης με έμφαση στη σπουδή των μαθηματικών επιστημών. Ίσως για αυτό και χρησιμοποιεί ο Μετοχίτης όρους δανεισμένους από τον Συνέσιο, θέλοντας να δείξει πως η ηδονή από τη γνώση και τους λόγους, είναι καθαρή από κάθε είδους ασχήμια και μολυσμό.¹¹³

Επιπλέον, ο Συνέσιος δεν περιορίστηκε, σε θεωρητικές μόνον φιλοσοφικές αναζητήσεις, αλλά προχώρησε σε πρακτική εφαρμογή των επιστημονικών ανακαλύψεων της εποχής του. Γνωρίζουμε ότι ασχολήθηκε με την αστρονομία. Υπήρξε μαθητής της θρυλικής Υπατίας (370-415, νεοπλατωνικής φιλόσοφου, μαθηματικού και αστρονόμου) κόρης του αστρονόμου Θέωνα και κατασκεύασε (με τις υποδείξεις της) έναν αστρολάβο,¹¹⁴ ενώ παράλληλα διεξήγαγε μετρήσεις και έρευνες για να κατασκευάσει ένα υδροσκόπιο, κάτι που δεν άφησε να περάσει απαρατήρητο ο Μετοχίτης, μιας και ο ίδιος ασχολήθηκε εκτενώς με την αστρονομία κάποια χρόνια μετά τη συγγραφή του *Ηθικού ή περί παιδείας*.

Εικόνα 8

αὐτῷ πάνυ τοι πρὸ τῶν ἄλλων ἀπάντων, μέλει δὲ αὐτῷ καὶ τῆς γλώττης καὶ τῶν ἐντεῦθεν κόσμων τῷ τῆς διανοίας γονίμῳ. »

¹¹³ Θ. Μετοχίτης, *Ἠθικός ἢ περὶ παιδείας*, βλ. εισαγωγή εισαγωγή Ιωάννη Πολέμη σσ. 114-115.

¹¹⁴ Μ. Κουντή, *Συνέσιος ο Κυρηναίος*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Μπαρμπουνάκη, 2015, σσ. 48-49.

Μέριμνες της ζωής, εγκατάλειψη της γνώσης, πρακτικός έναντι θεωρητικού βίου

Εγκατέλειψε, όμως, ο Μετοχίτης το «ταξίδι» της γνώσης και της σοφίας για χάριν των οικογενειακών και των πολιτικών υποθέσεων και καθηκόντων. Όπως προαναφέραμε, ο Μετοχίτης ανέλαβε υπεύθυνες θέσεις στην αυτοκρατορία που σε συνδυασμό με τη δημιουργία οικογένειας τον ανάγκασαν να παραμελήσει τις πνευματικές δραστηριότητες του, δυσχεραίνοντας την πλήρη προσήλωσή του στη σπουδή και της συγγραφής. Όπως αναφέρει στο 47^ο και το 48^ο κεφάλαιο του *Ηθικού* είναι αρκετά δύσκολο έως ακατόρθωτο για όποιον αναμιγνύεται στα κοινά ή ασκόπως περιπλανάται στα προβλήματα της ζωής, να μείνει προσηλωμένος στη γνώση και πώς η προκοπή στην επιστήμη απαιτεί απόλυτη και αποκλειστική συγκέντρωση. Αν και προσπάθησε να μείνει προσηλωμένος στο στόχο του, τα παιδιά του και οι έγνοιες δεν τον άφησαν απερίσπαστο.

Έτσι θα λέγαμε πως στη ζωή του επικράτησε ο πρακτικός και πολιτικός βίος έναντι του θεωρητικού, για αυτό και επιστά την προσοχή του νέου στον *Ηθικό*, καλώντας τον σε συνεχή επαγρύπνηση και παρακινώντας τον να ασχοληθεί με τον πρακτικό βίο, αφού προετοιμασθεί επαρκώς με τη σοφία.

«Όλα τα άλλα, όποια κι αν είναι, επιβάλλεται να τα αφήσει κατά μέρος, για να πάρει ως αντάλλαγμα την ευγένεια και τη δόξα της παιδείας, και με κανέναν τρόπο δεν πρέπει να απομακρύνεται από αυτήν. [...] Ας μην βαυκαλίζεται με την ιδέα ότι είναι δυνατόν να δαμάσει με άνεση τα προβλήματα της ζωής και να τα χαλιναγωγήσει, γιατί είναι σαν να έχει παλέψει με ένα θηρίο ανυπότακτο, πανούργο, άγριο και βίαιο. Δεν είναι καθόλου εύκολο να γίνει κάτι τέτοιο ούτε υπάρχει μετά ενδεχόμενο να ασχοληθεί με άλλα και να καταπιασθεί με όσα πραγματικά απαιτούν μεγάλη προσπάθεια και ολοκληρωτική αφοσίωση.»¹¹⁵

¹¹⁵ Θ. Μετοχίτης, *Ηθικός ή περί παιδείας*, κεφάλαιο 48. 22-24, 1-7: « [...] ἅπαντ' ἀλλαττόμενον, ὅποια ποτ' ἂν μέλλῃ ξυμβαίνειν, τῆς ἀπὸ ταύτης εὐγενείας καὶ δόξης καὶ μήθ' ὅλως ἀποχωρεῖν ταύτης [...], μήθ' ὥσπερ δυσμεταχειρίστῳ τινὶ καὶ πολυτρόπῳ καὶ

Το παρακάτω χωρίο φωτίζει την προσωπικότητα αλλά και την ευαισθησία του Μετοχίτη, τον ανθρώπινο και εξομολογητικό τόνο της γραφής του:

«Ἦθελα να είμαι ικανός για όλα, να μπορώ να τα καταφέρω και στα δύο, να μην υστερώ και να κρατώ ισορροπία ανάμεσα σ' αυτά, χωρίς να κλίνω περισσότερο απ' όσο πρέπει προς το ένα ή προς το άλλο. Παλαιότερα λοιπόν πίστευα ότι κάτι τέτοιο είναι εφικτό.[...] Τώρα όμως έχω φθάσει στο σημείο που καταλαβαίνω, όπως φαίνεται ύστερα από αυτά που για κακή μου τύχη έπαθα, ότι όλα τα πράγματα μπορεί να τα συνδυάσει κανείς μεταξύ τους, όχι όμως και αυτά τα δύο, όσο κι αν αγωνίζεται [...]».¹¹⁶

κακούργω καὶ βιαίῳ θηρίῳ συμπλεκόμενον, κατατιθασσεῦσαι λοιπὸν οὕτω δὴ δοκεῖν ῥᾶστα καὶ κημαγωγῆσαι, ὡς ἐξεῖναί οἱ τάχα καὶ πρὸς ἄλλοις ἔχειν καὶ διαφέρειν, ἅττα δὴ πλείστης σπουδῆς καὶ ασχολίας ἀπάσης δεῖται.»

¹¹⁶ Θ. Μετοχίτης, *Ἠθικός ἢ περὶ παιδείας*, κεφάλαιο 47. 2-7, 4-8: «ἡβουλόμην πανδέξιός τις εἶναι καὶ ἀμφοτέρω ὡς ἀληθῶς ἐξαρκεῖν καὶ πρὸς οὐδέτερον ἐνδεῖν μήθ' ὅλως περιτρέπεσθαι προσρέπων ὁτωῦν ἐνὶ τούτων ἢ δεῖ πλέον. Καὶ μὴν ὥμην οὕτω γε πρότερον ἐξεῖναι καὶ οὕτω δὴ σαφῶς μετετιθέμην ἄρα καὶ προσηπτόμην πολιτικῶν δὴ τινων τούτων, ὧν νομίζομεν, [...] Νυνὶ δ' ἀμέλει κινδυνεύω μαθεῖν, ὡς ἔοικε, πεπονθῶς ὁ μήποτ' ὄφελον, ὡς πάντα μᾶλλον ἢ ἀμφοτέρω ταῦτα ἔξεστι σπουδάζειν ὄντιναοῦν, καὶ σφόδρα δὴ φιλονεικοῦντα, καὶ κατακτᾶσθαι κοινῇ.»

Επίλογος

Ο *Ηθικός ή περί παιδείας* αποτελεί μια πρόταση βίου. Θα μπορούσε να διαβαστεί και ως εξομολόγηση ενός καλλιεργημένου ανθρώπου του 14^{ου} αιώνα για τις δικές του επιλογές. Ο Μετοχίτης, απευθυνόμενος σε έναν νέο τον οποίο παροτρύνει να ασχοληθεί συστηματικότερα με τα γράμματα (λόγους), στην ουσία προτείνει έναν τρόπο ζωής που θέλει να είναι ο δικός του. Αναστοχάζεται τη ζωή του, επισημαίνει τις δυσκολίες και τα όρια που έχει το ταξίδι της γνώσης, εκθέτει τα προβλήματα που αντιμετωπίζει ένας διανοούμενος στην εποχή του αλλά και την αδυναμία του να προσαρμοσθεί στις απαιτήσεις του θεωρητικού βίου.

Γραμμένο γύρω στα 1305, το κείμενο αυτό είναι ένα θεωρητικό πλαίσιο που αναγγέλλει ως ένα σημείο τους επιστημονικούς προσανατολισμούς και τις μετέπειτα επιλογές του συγγραφέα. Η συστηματική ενασχόλησή του Μετοχίτη με την αστρονομία, λίγα χρόνια αργότερα, μπορεί να κατανοηθεί καλύτερα αν συσχετιστεί με την *θεωρία των όντων*, την οποία περιγράφει στον *Ηθικό* ως κορύφωση της πνευματικής πορείας.

Το έργο ήδη από τον τίτλο του αναγγέλλει τις διπλές επιρροές του Μετοχίτη. Ανακαλεί, από τη μια, τον χαμένο *Προτρεπτικό* του Αριστοτέλη, ενώ από την άλλη, θυμίζει τον παραινετικό περί ελληνικής παιδείας λόγο που ο Μέγας Βασίλειος απευθύνει στους νέους.

Όπως είδαμε στην εργασία μας, ο Μετοχίτης κινείται εκλεκτικά μεταξύ ελληνικής φιλοσοφίας και χριστιανικής σκέψης. Αντλεί έννοιες, όρους και διακρίσεις κυρίως από τον Πλάτωνα, τον Αριστοτέλη, τους Στωικούς, και τους νεοπλατωνικούς, ενώ δεν λείπουν και οι ρητές αναφορές του σε αυτούς καθώς και σε άλλους φιλοσόφους, όπως για παράδειγμα στον Σωκράτη, τον Πυθαγόρα, και τον Επίκουρο. Εντοπίζουμε, όμως, και απηχήσεις της χριστιανικής σκέψης και της πατερικής γραμματείας, όπως αυτές του Μεγάλου Βασιλείου και του Μάξιμου του Ομολογητή. Επίσης σημαντικές είναι οι επιδράσεις προγενέστερων ή και σύγχρονων του λογίων, όπως του Μιχαήλ Ψελλού (1018-π.1081) και του Ιωσήφ του Φιλοσόφου (1260-1330).

Ο άνθρωπος του Μετοχίτη, αναζητώντας την αλήθεια, στρέφει πρώτα το βλέμμα μέσα του πριν κοιτάξει τον ουρανό και τον κόσμο. Στο έλλειμμα ασφάλειας του εξωτερικού κόσμου, στην αβεβαιότητα της μάλλον σκληρής πραγματικότητας που τον περιβάλλει, ο Μετοχίτης τον καλεί να ανοίξει τα μάτια της ψυχής και να ταξιδέψει με τα βιβλία, να κρατηθεί από μέσα του με την αρετή που βασίζεται στην παιδεία η οποία μπορεί και ξεθάβει τον εν ημίν λογικό σπινθήρα, τον νου.

Ο Μετοχίτης προτάσσει τη σημασία της ορθής χριστιανικής πίστης στα πρώτα κεφάλαια. Αρκείται, όμως, να συναντήσει τον Θεό στα δημιουργήματά του, στην αμύθητη καλλονή του κόσμου και τη σώφρονα ηδονή, την έλλογη συγκίνηση που προσφέρει η ενατένιση των όντων. Βλέποντας και θαυμάζοντας τον κόσμο με το καθαρό βλέμμα της ενάρετης ψυχής έρχεται σε επαφή με κάτι θεϊκό και γίνεται μέρος του. Η πίστη του, όμως, βιώνεται με τρόπο φιλοσοφικό και προϋποθέτει ως πνευματική άσκηση το πέραςμά της από τη διάνοια, την παιδεία και την επιστήμη.

Εικόνα 9

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Τ. Αθανασιάδης, *Οι αυτοκράτορες του Βυζαντίου*, Αθήνα, εκδ. Απογευματινή, 2003.
- «Αριστοτέλης ο πανεπιστήμων της αρχαιότητας», στο: *Ιστορικά θέματα*, 171, (2017), Δ. Γκίκας, Δρ. Πολιτικής Φιλοσοφίας Ιονίου Πανεπιστημίου σσ. 10-23.
- H. V. Balthasar, *Cosmic Liturgy: the Universe according to Maximus the Confessor*, San Francisco, εκδ. Ignatius Press, 2003.
- Α. Βασιλικοπούλου – Ιωαννίδου, *Η Αναγέννησις των Γραμμάτων κατά τον ΙΒ' αιώνα εις το Βυζάντιον και ο Όμηρος*, Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ- Φιλοσοφική Σχολή, 1971.
- R. Browning, «Byzantine Scholarship» στο: *Past & Present*, 28 (1964), σσ. 3-20.
- J. Brun, *Ο Στωικισμός*, μετάφραση Σ. Βασιλείου, Αθήνα, εκδ. Δαίδαλος, Ι. Ζαχαρόπουλος, 2007.
- G. Cavallo, *Η Ανάγνωση στο Βυζάντιο*, μετάφραση Σ. Τσοχανταρίδου – Ρ. Odorico, Αθήνα, εκδ. Άγρα, 2008.

- L. Cohn και P. Wendland (εκδ.), *Philonis Alexandrini Opera quae supersunt*, vol. V, Βερολίνο, εκδ. Typis et impensis Georgii Reimerii, 1962-1963.
- C. N. Constantinides, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204-ca. 1310)*, Λευκωσία, εκδ. Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών Κύπρου, 1982.
- F. Cumont, *Astrology and Religion among the Greeks and Romans*, ειδικά κεφάλαιο «Astral Mysticism», Βρυξέλλες, 1912, προσβάσιμο στο: <http://www.sacred-texts.com/astro/argr/argr10.htm>
- Ε. Δελλή, «Η φιλοσοφική σκέψη στο Βυζάντιο», στο Τηλ. Κ. Λουγγής (επιμ.), *Βυζάντιο. Ιστορία και Πολιτισμός. Ερευνητικά πορίσματα, τόμος Γ' (Τέχνη και σκέψη)*, Αθήνα, εκδ. Ηρόδοτος, 2017, σσ. 451-454.
- E. Fryde, *The Early Palaeologan Renaissance (1261-c.1360)*, Leiden - Boston – Köln, εκδ. Brill, 2000.
- P. Hadot, *Philosophy as a way of life: Spiritual exercises from Socrates to Foucault*, έκδοση και εισαγωγή Α. Ι. Davidson, Oxford, εκδ. Blackwell, 2009.
- E. Halper, «Virtue and the State», στο *Aristotelian Political Philosophy*, vol. I, *Sixth International Conference on Greek Philosophy*, Αθήνα, Διεθνής Εταιρεία Ελληνικής Φιλοσοφίας, 1995, σσ. 79-90.

- J. L. Heiberg (εκδ.) C. Ptolemaei, *Syntaxis Mathematica*, τόμος Α, Λειψία, εκδ. Teubner, 1898.
- R. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία – Η λόγια κοσμική γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, τόμος Α (Φιλοσοφία, Ρητορική, Επιστολογραφία και Γεωγραφία) μετάφραση Λ. Γ. Μπενάκη, Ι. Β. Αναστασίου και Γ. Χ. Μακρή, Αθήνα, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1987.
- R. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία – Η λόγια κοσμική γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, τόμος Β (Ιστοριογραφία, Φιλολογία και Ποίηση), μετάφραση Τ. Κόλιας, Κ. Συνέλλη, Γ. Χ. Μακρής και Ι. Βάσσης, Αθήνα, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1997.
- R. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία – Η λόγια κοσμική γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, τόμος Γ (Μαθηματικά και Αστρονομία, Φυσικές Επιστήμες, Ιατρική, Πολεμική Τέχνη, Νομική Φιλολογία, και Μουσική), μετάφραση Γ. Χ. Μακρής, Ι. Οικονόμου – Αγοραστού, Τ. Κόλιας, Ε. Παπαγιάννη, Σπ. Τρωιανός και Δ. Γιάννου, Αθήνα, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2000.
- W. Jaeger, *Aristotle – fundamentals of the history of his development*, μετάφραση R. Robinson, Λονδίνο, εκδ. Oxford University Press, 1999.
- H. Karin (εκδ.) *Theodore Metochites on Ancient Authors and Philosophy – Semeioseis gnomikai 1-26 & 71. A Critical Edition with Introduction, Translation, Notes and Indexes with a Contribution by Börje Byden*, Göteborg, εκδ. Studia Graeca et Latina Gothoburgensia LXV, 2002.

- Γ. Κατσιαμπούρα, «Θεόδωρος Μετοχίτης», 2003, *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Μ. Ασία*.
URL: <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=4502>>
- Μ. Κούντη, *Συνέσιος ο Κυρηναίος*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Μπαρμπουνάκη, 2015.
- Σ. - Ε. Σ. Κουρή, «Θεόδωρος Μετοχίτης-ένας βυζαντινός λόγιος», στο: *Έρῶ*, 6 (2011), σσ. 71-73.
- Συνέσιος Κυρηναίος, *Φαλάκρας Ἐγκώμιον*, εισαγωγή – μετάφραση – σχόλια Γ. Μεταλληνός, Αθήνα, εκδ. Γρηγόρη, 196;.
- Λόγοι του Μεγάλου Βασιλείου, *Πρὸς τοὺς νέους, ὅπως ἂν ἐξ Ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων*, PG 31, μετάφραση Β. Μουστάκη, προσβάσιμο στο: [http://users.uoa.gr/~nektar/orthodoxy/paterikon/basil the great de legendis gentilium libris.htm](http://users.uoa.gr/~nektar/orthodoxy/paterikon/basil%20the%20great%20de%20legendis%20gentilium%20libris.htm)
- A. A. Long, *Stoic Studies*, Berkeley, εκδ. University of California Press, 1966.
- D. Manolova, *Discourses of Science and Philosophy in the letters of Nikephoros Gregoras*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Βουδαπέστης, 2014.
- Θ. Μετοχίτης, *Ἠθικός ἢ περὶ παιδείας*, Εισαγωγή – κριτική έκδοση – μετάφραση – σημειώσεις – Ι. Δ. Πολέμης (β' έκδ. αναθεωρημένη), Αθήνα, εκδ. Κανάκη, 2002.

- R. Mittal, «Hellenism and the Shaping of the Byzantine Empire», Best Undergraduate Research Paper, History Department, 11-1-2010, Marquette University, προσβάσιμο στο: http://epublications.marquette.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1001&context=jablonowski_award
- J. Meyendorff, *Byzantine Theology: Historical Trends and Doctrinal Themes*, Νέα Υόρκη, εκδ. Fordham University Press, 1987.
- Λ. Γ. Μπενάκης, *Βυζαντινή Φιλοσοφία. Κείμενα και Μελέτες*, Αθήνα, εκδ. Παρουσία, 2002.
- Η. Χ. Νέσερης, *Η Παιδεία στην Κωνσταντινούπολη κατά τον 12^ο αιώνα*, Διδακτορική Διατριβή, Ιωάννινα, 2004.
- D. M. Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου 1261 – 1453*, μετάφραση Σ. Κομνηνός, Αθήνα, εκδ. Παπαδήμα, 2001.
- E. Nikolaidis, *Science and Eastern Orthodoxy: from the Greek Fathers to the Age of Globalization*, Baltimore, εκδ. The Johns Hopkins University Press, 2011.
- E. A. Paschos - C. Simelidis, *Introduction to Astronomy by Theodore Metochites*, Σιγκαπούρη, εκδ. World Scientific Publishing Co, 2017.
- J. Pelikan, *Christianity and Classical Culture: The Metamorphosis of Natural Theology in the Christian Encounter with Hellenism*, (Gifford Lectures Series), Yale, εκδ. Yale University Press, 1995.

- Κ. Ν. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τόμος Α, Βενετία, 1872.
- Ε. Τ. Theodosiou, V. Ν. Manimanis, Μ. S. Dimitrijevic και Ε. Danezis, «*The Greatest Byzantine Astronomer Nicephoros Gregoras and Serbs*», στο: Publ. Astron. Obs Belgrade 80 (2006), σσ. 269-274, προσβάσιμο στο: <http://adswww.harvard.edu/> και <http://publications.aob.rs/>
- Ε. Vallet, S. Aube και T. Kouamé (εκδ.), *Lumières de la Sagesse. Écoles médiévales d'Orient et d'Occident*, Παρίσι, εκδ. Publications de la Sorbonne και Institut du monde Arabe, 2013. [εικόνες αρ. 3 και αρ. 4]
- Α. Α. Vasiliev, *Ιστορία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας*, μετάφραση Δ. Σαβράμης, Αθήνα, εκδ. Πελεκάνος, 2006.
- Ν. G. Wilson, *Οι λόγιοι στο Βυζάντιο*, μετάφραση Ν. Κονομής, Αθήνα, εκδ. Καρδαμίτσα, 1991.

Εικόνες

1. Εξώφυλλο σελ. 2: Ο Θεόδωρος Μετοχίτης παρουσιάζει στον Παντοκράτορα ομοίωμα της Μονής της Χώρας (ψηφιδωτό στο ομώνυμο μνημείο στην Κωνσταντινούπολη).
2. σελ. 9: Ιλιάδα εικονογραφημένη. Μάχη Ελλήνων – Τρώων (6^ο – 7^ο μ.Χ.).
3. σελ. 12: Ο Εύδοξος Κνίδιος (407-335 π.Χ., Έλληνας, φιλόσοφος, μαθηματικός και αστρονόμος) μπροστά σε τρεις όρθιους μαθητές του. *Materia Medica* του Διοσκουρίδη. Κων/πολη, μέσα του 15^{ου} αιώνα, Biblioteca Universitaria, ms. 3632, f. 315.
4. σελ. 16: Ο Ιωάννης Αργυρόπουλος (1415-1487, βυζαντινός λόγιος, γιατρός και φιλόσοφος) διδάσκοντας στον περίφημο Ξενώνα του Κράλη. Στο *Όργανον* του Αριστοτέλη, με σχόλια του Αργυρόπουλου. Κων/πολη, μέσα 15^{ου} αιώνα (Οξφόρδη, Βοδληϊανή Βιβλιοθήκη, Baroccianus gr. 87. f. 33v, λεπτομέρεια).
5. σελ. 21: *Η Δημιουργία της γης* (ψηφιδωτό), Καθεδρικός ναός του Μονρεάλε, Σικελία, 12^{ος} αιώνας.
6. σελ. 28: Γεωκεντρικό μοντέλο των έκκεντρων κύκλων και επίκυκλων του Κλαύδιου Πτολεμαίου (100-160 μ.Χ.) που επικράτησε για 14 αιώνες.
7. σελ. 35: *Μέγας Βασίλειος*, Άγιον Όρος, Μονή Διονυσίου, 15^{ος} αιώνας.
8. σελ. 59: Συνέσιος ο Κυρηναίος (370-413/414 μ.Χ.)

9. σελ. 63: Αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι, ρήτορες, ιστορικοί και ποιητές σε αγιογραφία μαζί με τους αγίους και τους προφήτες. Μετέωρα: Μονή Μεταμορφώσεως του Σωτήρος του Μεγάλου Μετεώρου.

